Ј.Т. КРУШИНСКИ

ХРИСТИАН СӘЈЈАҺЫН ТАРИХИ

Ј.Т. КРУШИНСКИ

ХРИСТИАН СӘЈЈАЋЫН ТАРИХИ

(Сәфәвиләр дөвләтинин сүгутуна даир гијмәтли илкин мәнбә)

Mətbəənin
rəhbəri
30 03 93 il

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI
Bakı — 1993

ББК 293
К 92

Фарсчадан тәрчүмә едәни вә
чапа һазырлајаны
ШАҺИН ФАЗИЛ

Редактору *Е'тибар Фәрәчов*

Рә'јчи тарих елмләри доктору *Фуад Әлијев*

Рәссамы *Рафаил Әзизов*

Крушински Ј. Т.

К 92 Христиан сәјјаһын тарихи. Фарсчадан тәрчүмә. Б., Азәрнәшр. 1993, 105 сәһ.

Полјак мүәллифи Ј. Т. Крушинскинин XVIII јүзиллијин биринчи јарысында Иранда вә Азәрбајчанда баш верән бир сыра мүһүм тарихи һадисәләри әкс етдирән бу әсәри индијәдәк инкилис, франсыз, алман, түрк фарс вә башга дилләрә тәрчүмә олунмуш, кениш тәдгигата чәлб едилмишдир.

1708—1726-чы илләрдә Азәрбајчан Сәфәвиләр дөвләтинин пајтахты Исфаһанда јашајыб фәалијјәт көстәрән мүәллиф һәмин әсәрдә Азәрбајчанын Иран, Русија, Загафгазија, Дағыстан, Түркијә илә гаршылыглы мүнасибәтләринә, Сәфәвиләр дөвләтинин сүгутуна кениш јер вермишдир.

К $\frac{0503020907-4}{М-651\ (07)-93}$ 98—93 ББК 293

ISBN 5—552—01212—7

© Азәрнәшр, 1993

ПОЛЈАК СӘЈЈАҺЫ ЈАН ТАДЕУШКРУШИНСКИНИН «ХРИСТИАН СӘЈАҺЫН ТАРИХИ» ӘСӘРИ

Иранда вә она гоншу бир сыра өлкәләрдә ики әсрдән чох бәргәрар олмуш Сәфәвиләр дөвләтинин сүгутуна даир мүхтәлиф дилләрдә онларла тарихи мәнбә вә тәдгигат әсәри мөвчуддур. Онлара мисал олараг аноним Азәрбајчан тарихчисинин «Сәфәви ханәданы»[1], курчү Жозеф Тифлисинин «Вагиати-Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн»[2], франсыз мүсјө де Гарданын «Иранлыларын әфганларла дөјүшүнүн шәрһи»[3], фарс Мирзә Мәһәммәд Казымын «Намеји-аләм араји-Надири»[4], аноним ермәни мүәллифинин «Османлыларын ермәни вә Иран шәһәрләринә гаршы дөјүшләринин тарихи»[5], полјак Тадеуш Крушинскинин «Христиан сәјјаһын тарихи»[6] адлы мәнбәләрини вә Ф. М. Әлијевин, Аббас Игбал Аштијанинин, Нәсрулла Исһагинин, М. Р. Аруно-

---

[1] Сәфәви ханәданы *(Азәрбајчан дилиндә)*, Азәрбајчан Республикасы ЕА Әлјазмалар Институтунун китабханасы, шифр № 422—11470.

[2] Жозеф Тифлиси, Вагиати-Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн *(османлы дилиндә)*, Әфганыстан ЕА-нын китабханасы, шифр № 3458.

[3] Мүсјө де Гардан, Иранлыларын әфганларла дөјүшүнүн шәрһи, Франса Харичи Ишләр Назирлијинин архиви (Бах: *Аббас Игбал Аштијани, Мәчмуеји-мәгалат, Теһран, һ. 1350, сәһ. 729—740)*.

[4] Мирза Мухаммед Кязим везир-е Марв, Наме-йе алам арай-е Надири. М.-Л., 1966.

[5] Армянская анонимная хроника 1722—1736 г. изд. второе, перевод с турецкого и примечания академика Бунятова З. М., Баку 1988.

[6] Ј. Т. Крушински, Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи *(фарс дилиндә)*, Кабул, 1984, *Гејд.* Күман ки, «Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи» әсәрин әсл адЫ дејил вә тәрчүмәчи Фәгир Мәһәммәд Хејирхаһ тәрәфиндән белә адландырылмышдыр.

ва вә Ҝ. З. Әшрәфјанын, Т. Т. Мустафајевин бир сыра монографија вә мәгаләләрини көстәрмәк олар[7].

Жозеф Тифлиси, мүсјө де Гардан вә Тадеуш Крушинскинин илкин мәнбәләрини өјрәнән Аббас Игбал Аштијани бунларын ичиндә полјак мүәллифинин әсәринә үстүнлүк вермишдир. О, јазыр: «Әфганларын истила һадисәләрини өз көзләри илә көрән Крушинскинин, Гардан вә онун мүтәрчими күрчү Јусифин һәмин һадисәләр барәдә јазылары вә гејдләри вардыр. О чүмләдән, мүфәссәллији вә дәринлији бахымындан Крушинскинин јаздыглары даһа мө'тәбәрдир...»[8]

Т. Крушински вә онун илкин мәнбәји барәдә ән мүфәссәл мә'луматы әфган тарихчиси Фәгир Мәһәммәд Хејирхаһ вермишдир.[9] Онун јаздығына көрә, Әфганыстан Елмләр Академијасы Тарих Институтунун Елми шурасынын гәрары илә она Т. Крушинскинин әсәринин һәлә XIX әсрдә дәри (Әфганыстанда ишләнән фарс дили белә адланыр) дилинә едилән тәрчүмәсини һәмин әсәрин инкилис дилиндә олан мәтни илә мугајисәли шәкилдә тәдгиг етмәк тапшырылмыш вә о, «Христиан сәјјаһын тарихи»ни кениш мүгәддимә, шәрһ вә әлавәләрлә Қабулда нәшр етдирмишдир[10].

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин мәнбә һәлә Хејирхаһдан чох-чох әввәл бир сыра харичи өлкәләрдә тәрчүмә олунмуш, бөјүк мараг кәсб етмишдир. Белә ки, әсәр мүхтәлиф илләрдә полјак, латын, франсыз, инкилис, түрк[11] вә дәри дилләриндә нәшр едилмишдир. Бу әсәри, һәмчинин тарихчи Әбдүррәззаг Мәфтун Дүнбули Теһранда фарс дилинә тәрчүмә етмишдир. Онун өзүнүн бу барәдә вердији мә'луматда охујурдуг: «Шаһ Султан Һүсејн Сәфәвинин һакимијјәти заманы мәсиһи милләтиндән олан бир сәјјаһ Исфаһана кәләрәк орада ијирми алты илә гәдәр заманын гәзавү-гәдәрини мүшаһидә етди. О, заманын һадисәләриндән тәчрүбә әлдә едән вә мәсләһәтә гаил олан бир шәхс иди. О, рузикарын исти-сојуғуна дүшмүш Гәндәһар әфганларынын Исфаһаны әлә кечирдикләри һадисәләр һаггында бөјүк диггәтлә латын дилиндә [бир әсәр] јазды. Һәмин әсәр Истанбула чатды. Рум хандкарынын (султанынын—*Ш. Ф.*) сарај адамларындан олан Ибраһим адлы бир шәхс ону түрк дилинә чевирәрәк «дарүт-тәб'а» адланан Истанбул басмаханасында «Бәсирәтнамә» ады алтында чап етдирди. Һәмин китабын бир нүсхәси Иран дөвләтинин нәввабы вә вәлиәһди олан најибүс-сәлтәнәнин[12] әлинә дүшдү. О чәнабын шәрафәтли әмринә рәғмән бу ибрәтамиз китабын фарс дилинә тәрчүмәси чаһана пәнаһ верән сарајын бәндәси олан мәнә—Нәчәфәли Әбдүррәззага тапшырылды...»[13].

«Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи» әсәри фарс дилинә «Бәсирәтнамә» вә «Ибрәтнамә» адлары илә тәрчүмә едилмишдир. Һәмин әсәрин ики нүсхәсинин фотосурәти («Ибрәтнамә»—108 сәһ., «Бәсирәтнамә»—205 сәһ.) Әфганыстан Милли Архивиндә сахланылмагдадыр. Әбдүррәззаг Дүнбулинин тәрчүмәси онун өзүнүн јаздығына көрә, әсәрин османлы дилинә едилмиш тәрчүмәси үзрә һәјата кечирилмишдир. Әсәрин сонунда тәрчүмәчинин белә бир гејди вардыр: «Бәсирәтнамә»нин јазылма тарихи: 1290-чы һичри илинин мүбарәк рәчәб ајында Теһранда гәләмә алынмышдыр.»[14]

Сәфәвиләр дөвләтинин сүгутуна даир полјак сәјјаһынын јаздығы «гијмәтли мә'луматларла долу олан»[15] бу тарихи әсәрин аз вахт әрзиндә дүнјада белә сүр'әтлә јајылмасынын сәбәбини мәнбәдәки һадисәләрин билаваситә онлары мүшаһидә едән шәхс тәрәфиндән тәсвир олунмасында, мүәллифин тарихи һәгигәтләри објектив шәкилдә әкс етдирмәсиндә көрмәк лазымдыр.

Инди көрәк Т. Крушински кимдир вә нечә олмушдур ки, о, Сәфәвиләрин һөкм сүрдүјү вә сүгута уғрадығы мүһитә дүшмүшдүр? Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки,

[7] Ф. М. Алиев. Антииранские выступления и борьба против турецкой окупации в Азербайджане, Баку, 1975; Аббас Игбал Аштијани, Мәчмуеји-мәгалат, сәһ. 729—740; Н. И. Исһаги, «Сефеви ханеданы» как источник по истории Азербайджана и сопредельных стран первой половины XVIII века, Известия АН Азербайджанской Республики, серия истории, философии и права, Баку, 1978, № 4, сәһ. 73—78; М. Р. Арунова, Ҝ. З. Ашрафян, Государство Надир-шаха Афшара, Москва, 1958; Т. Т. Мустафајев XVIII әсрин I јарысында Азәрбајчанда Русијаја мејлин күчләнмәси, Бакы, 1986.

[8] Аббас Игбал Аштијани, Көстәрилән әсәри, сәһ. 730.

[9] Бах: Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи, «Христиан сәјјаһын тарихинә бир нәзәр» һиссәси, сәһ. 1—16.

[10] Јенә орада, сәһ. 2.

[11] Әсәрин түрк дилинә тәрчүмәси һ. 1141 (1728)-чи илдә баша чатмыш вә һ. 1142 (1729)-чи илдә Истанбулда нәшр олунмушдур (Бах: Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи, мәтн, сәһ. 67).

[12] Фәтәли шаһын оғлу шаһзадә Аббас Мирзә.

[13] Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи, «Мәфтунун мүгәддимәси» һиссәси, сәһ. 1—2.

[14] Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи, мәтн, сәһ. 67.

[15] Јенә орада, «Христиан сәјјаһын тарихинә бир нәзәр» һиссәси, сәһ. 5.

бу полјак мүәллифи һаггында мүфәссәл мә'лумат доктор Л. Лоуренсин «Сәфәвиләр сүлаләсинин сүгуту» әсәриндә верилмишдир.[16] Т. Крушинскинин китабы һаггында Аббас Игбал Аштијани[17], Н. Н. Шенкелија[18], Әбдүлшүкүр Рәшад[19] вә Фәгир Мәһәммәд Хејирхаһын мәгалә вә гејдләри дә мә'лумдур. «Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи» әсәринин Фарс дилиндә чап олунмасында бөјүк хидмәт Әбдүррәззаг Мәфтун Дүнбулидән сонра Фәгир Мәһәммәд Хејирхаһа мәхсусдур.

Т. Крушински 1675-чи илин мај ајынын 6-да Полшанын Берзик шәһәриндә анадан олмушдур. О, 18 јашындан башлајараг христиан динини өјрәнмәјә башлајыр. Бунунла јанашы о, Шәрг дилләрини өјрәнмәклә дә чидди мәшғул олур. О вахтларда Иранда јашајан вә Исаја рәғбәтләри олан адамлар арасында христиан динини тәблиғ едән бир һеј'әт фәалијјәт көстәрирди. 1707-чи илдә Т. Крушински һәмин һеј'әтә гошулмаг үчүн Ирана јолланыр.[20] Онун һәмин вахтларда нечә ил Иранда галмасы һаггында әлимиздә мә'лумат јохдур, лакин мә'лумдур ки, Т. Крушински 1720-чи илдә һәмин һеј'әтин мәс'ул ишчиси сифәтилә јенидән Ирана кәлмиш вә Исфаһанда јашамышдыр.

Әфган һөкмдары Шаһ Маһмуд икинчи дәфә Ирана гошун чәкән вахтда да (1721) о, Иранда иди.

Мә'лум олдуғу кими, Т. Крушински Шаһ Султан Һүсејн вә онун дөвләт адамлары илә јахын тәмасда олмушдур. Шаһ Маһмудун Сәфәвиләр үзәриндә гәләбәсиндән сонра исә о, әфганларла јахшы әлагә јаратмыш, онлара мүәјјән хидмәт көстәрмишдир. Д-р Лоуренсин мә'луматына көрә, Т. Крушински Шаһ Маһмудун ичазәси илә һөрмәтли бир әфган әмирини онун мүбтәла олдуғу хәстәликдән мүаличә етмәк үчүн Чулфаја (Исфаһан јахынлығындакы Чулфа нәзәрдә тутулур) кетмиш, бир нечә вахт кечдикдән сонра руһи хәстә вәзијјәтинә дүшән Шаһ Маһмудун өзүнүн дә мүаличәси илә мәшғул олмушдур.[21]

Т. Крушински бу минвалла 1725-чи илләдәк Иранда

[16] Јенә орада, сәһ. 9.
[17] Аббас Игбал Аштијани, көстәрилән әсәри, сәһ. 740.
[18] Н. Н. Шенгелия, Османские источники по истории Грузии XV—XIX в. в., Тбилиси, 1974, сәһ. 249.
[19] Бах: Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи, Мүгәддимә.
[20] Јенә орада, «Христиан сәјјаһын тарихинә бир нәзәр» һиссәси сәһ. 3.
[21] Јенә орада.

галмыш, Шаһ Маһмудун әвәзинә Иранда тахта чыхан Әшрәфин һакимијјәтинин әввәлләриндә Түркијәјә сәфир сифәтилә јолланан әфган Әбдүләзизлә бирликдә һәмин өлкәјә јола дүшмүшдүр. О, 1726-чы илин јанвар ајынын 26-да Үскүдара чатмыш вә бир мүддәт Мәрмәрә дәнизинин саһилиндә јерләшән Радостода шаһзадә II Ференс Ракотсинин хүсуси кешиши олмушдур.[22]

Т. Крушинскинин ән бөјүк тарихи хидмәти, шүбһәсиз ки, онун тәрәфиндән Радостода гәләмә алынан «Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи» әсәридир. О, әсәрини битирдикдән сонра јенидән Ирана гајытмаг сәрәнчамы алмыш, лакин јолларда әмнијјәт вә тәһлүкәсизлик олмадығына көрә, вәтәни Полшаја гајытмаг мәчбуријјәтиндә галмышдыр. Полшада јашадығы өмрүнүн сон 28 илиндә тарихчилик вә тәрчүмәчилик фәалијјәти илә мәшғул олмушдур. Белә ки, Т. Крушински 1721-чи илдә Түркијәнин Иранда сәфири олмуш Әһмәд Дүрри Әфәндинин[23] сәјаһәтнамәсини латын дилинә тәрчүмә едәрәк, ону ики дәфә—1733 вә 1740-чы илләрдә нәшр етдирмишдир. О, Полшада јашајаркән өз әсәрини дә бир нечә дәфә чап етдирмишдир.

Т. Крушински 1756-чы илин мај ајынын 22-дә Каменетс шәһәриндә вәфат етмишдир.[24]

«Тарихи сәјјаһи-мәсиһи» әсәри һәчмчә кичикдир, лакин орада әкс олунан тарихи һадисәләрин дәјәри олдугча бөјүкдүр. Әсәрин әввәлиндә Шаһ Султан Һүсејндән габаг һакимијјәтдә олмуш Сәфәви һөкмдарларындан мүхтәсәр шәкилдә бәһс олунур. Сонра ајры-ајры башлыглар алтында әсасән Әфганыстан—Иран, һәмчинин Иранын Азәрбајчан, Күрчүстан, Русија, Түркијә, Дағыстан вә башга өлкәләрлә олан мүнасибәтләри ишыгландырылыр.

«Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи»дә јери дүшдүкчә, орта әсрләр фарс вә османлы мәнбәләриндә олдуғу кими мүхтәлиф ше'р парчалары, Гур'андан ајәләр, зәрби-мәсәлләр дә верилмишдир ки, зәннимизчә бунлар Т. Крушински тәрәфиндән јазылмамыш, елә китабын мүтәрчими Әбдүррәззаг Дүнбулинин өзү тәрәфиндән әсәрә артырылмышдыр. Һәмин китабын тарихи дәјәрини артыран мәсәләләрдән бири дә орада мүхтәлиф мәктубларын верилмәсидир. Доғрудур, китабда әсасән, һәмин мәктубларын

[22] Јенә орада.
[23] Faik Reşit Unat, Osmanli sefirleri ve sefare'nameleri, Ankara, 1978, сәһ. 14.
[24] Бах: «Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи», «Христиан сәјјаһын тарихинә бир нәзәр» һиссәси, сәһ. 3—4.

мәзмуну әкс етдирилир, лакин, онларын доғрулуғуну шүбһә алтына алмаг олмаз. Көрүнүр ки, мүәллиф бир сыра мәктубларла билаваситә таныш олмушдур.

Т. Крушинскинин илк Сәфәви шаһлары һаггында вердији мә'лумат тәбиидир ки, компилјатив характер дашыјыр. Буна көрә дә, әсәрин һәмин һиссәси бә'зи сәһвләрдән хали дејилдир. Мәсәлән, мүәллиф Шаһ Тәһмасибдән сонра (1524—1576) Сәфәвиләр тахтына Мәһәммәд Худабәндәнин (1578—1587) чыхдығыны јазараг,[25] онун 10 ил һакимијјәт башында олдуғуну билдирир.[26] Һалбуки, Шаһ Тәһмасибдән сонра Сәфәви тахт-тачы II Шаһ Исмајыла чатмыш, ондан сонра Мәһәммәд Худабәндә 9 илдән дә аз падшаһлыг етмишдир. Јахуд, Т. Крушинскинин мә'луматына көрә Сәфәвиләр сүлаләсинин һакимијјәт дөврү 228 ил олмушдур,[27] лакин, мә'лумдур ки, онларын әфган истиласына гәдәрки һакимијјәти 1501 вә 1722-чи илләр арасында бәргәрар олмушдур. Әлбәттә, бу кичик сәһвләр Полша сәјјаһынын вердији дәјәрли мә'луматларын мугабилиндә әһәмијјәтсиздир.

Т. Крушински «Сәфәви шаһларынын сүгутунун сәбәбләри» адлы һиссәдә өз шәхси мүлаһизәләрини дә билдирир ки, бунунла да онун һадисәләрә аналитик јанашдығы мә'лум олур. «Христиан сәјјаһын тарихи» әсәринин үстүн чәһәтләриндән бири дә мүәллифин, јери кәлдикчә мүхтәлиф халглар, онларын етнографијасы, шәһәр вә шәһәр һәјаты, орду вә дөјүш тактикасы, ајры-ајры шәхсләрин портрети вә с. һаггында кениш мә'лумат вермәсидир. Т. Крушински әсәрин «Әфганларын дөјүш гајдалары һаггында» адлы һиссәсиндә бу мәсәләләр барәдә хүсуси мә'лумат верир.

Мүәллифин ајры-ајры өлкә вә шәһәрләр һаггында вердији мә'луматлар да диггәти чәлб едир. Онун јаздығына көрә Сәфәвиләрин сүгутуна гәдәр онларын табелијиндә ашағыдакы өлкәләр олмушдур: Ираги-Әчәм, Хузистан, Луристан, Фарс вә Кирман, Мокран, Ираги-Әрәб, Гәндәһар, Забулистан, Систан, Хорасан вә Мазандаран, Килан, Азәрбајчан.[28]

---

[25] Бах: «Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи», «Христиан сәјјаһын тарихинә бир нәзәр» һиссәси, сәһ. 3—4.
[26] Јенә орада, сәһ. 9.
[27] Јенә орада, сәһ. 10.
[28] Јенә орада, сәһ. 10. *Гејд:* Шүбһәсиз ки, полјак сәјјаһы јухарыда садаладығы өлкәләрин һәмишә Сәфәви һөкмдарларынын әлиндә олдуғуну билдирмәкдә мүәјјән сәһвә јол вермишдир. Мәсәлән Гәндәһар XVI—XVIII әсрләрдә каһ Сәфәви, каһ һинд шаһларынын итаәтиндә олмуш, бә'зи вахтларда исә мүстәгил әфган вилајәтинә чеврилмишдир.

Т. Крушински Азәрбајчандан бәһс едәрәк, онун әразисинә Ирәван, Ширван, Күрчүстан вә Дағыстанын да дахил олундуғуну билдирир.[29] О, ола билсин ки, Күрчүстан вә Дағыстанын мүхтәлиф вахтларда Сәфәвиләрин нүфуз даирәсиндән чыхараг мүстәгил кнјазлыг јаратдыгларыны билмәмиш вә бу өлкәләри Азәрбајчана шамил етмишдир.

Полјак сәјјаһы 1721-чи илдә Тәбриздә баш верән бир һадисәјә дә диггәти чәлб едир. О, јазыр: «Мин јүз отуз дөрдүнчү һичри илиндә Тәбриздә еlә бир зәлзәлә баш верди ки, шәһәрдән вә онун әтрафындан дохсан мин адам башларына гәбр нигабы өртдү», (јә'ни һәлак олду—*Ш. Ф.*).[30]

«Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи» әсәриндә бир сыра чоғрафи мә'луматлар да верилмишдир.

Китабда Гәндәһар галасы һаггында Т. Крушинскинин, һәмчинин китабын тәрчүмәчиси Әбдүррәззаг Дүнбулинин вердији мә'лумат да диггәти чәлб едир.

Әсәрдә Тәбриз, Шамахы, Шәки, Нијазабад,[31] Кәнчә вә башга Азәрбајчан шәһәрләри илә бағлы олан һадисәләрин ишыгландырылмасы заманы тез-тез бу шәһәрләрин ады чәкилир вә јери кәлдикчә онларын јерләшдији мәкан һаггында гыса да олса мә'лумат верилир. Мәсәлән: «...шаһа әрз едиб дедиләр ки, һәмин елчи рус падшаһы тәрәфиндән Ширвана кәләрәк, Хәзәр дәнизи јахынлығында јерләшән Нијазабад адлы бир јерә чатмышдыр».[32]

Т. Крушински һадисәләрин изаһы илә әлагәдар олараг, Иранда өз вәзифәләрини ичра едән бир чох харичи өлкә сәфирләри һаггында да мә'лумат верир. Онун Русија дөвләти тәрәфиндән Ирана сәфир көндәрилән Исраил Ори һаггында олан гејдләри дә олдугча мараглыдыр.

«Христиан сәјјаһын тарихи» әсәри, јухарыда гејд ет-

---

[29] Јенә орада, сәһ. 10.
[30] Јенә орада, сәһ. 35.
[31] Индики Хачмаз рајонунун Низова кәнди әразисиндәки орта әср шәһәри.
[32] Јенә орада, сәһ. 22.

дијимиз кими, мүәллиф мүшаһидәләринин мәһсулудур. Т. Крушински Сәфәвиләр дөвләтинин сүгуту, Исфаһанын әфганлар тәрәфиндән әлә кечирилмәси вә Иранда әфган низам-интизамынын бәргәрар олмасыны тәфәррүаты илә вермишдир.

Бүтүн бу дејиләнләрдән мә'лум олур ки, «Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи» әсәринин мисилсиз дәјәри вардыр. Лакин, гејд етдијимиз кими, мүәллиф бә'зән сәһвә дә јол вермишдир. Мәсәлән, онун мә'луматына көрә, Иранда ермәни чохдур вә Күрҹүстан халгынын һамысы ермәнидир.[33]

Нәтичә е'тибарилә демәк лазымдыр ки, полјак сәјјаһы Т. Крушинскинин «Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи» әсәри Сәфәвиләрин сүгуту илләриндә Иран вә она гоншу олан өлкәләрин тарихини өјрәнмәк бахымындан чох фајдалыдыр.

Шаһин Фазил

[33] Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи, сәһ. 23.

ӘБДҮРРӘЗЗАГ МӘФТУН ДҮНБУЛИНИН МУГӘДДИМӘСИ

Авропалы мәсиһи (христиан—*Ш. Ф.)* сәјјаһын «Бәсирәтнамә» адланан рисаләси мәрһум Шаһ Султан Һүсејн Сәфәви әл-Мусәвинин һакимијјәти заманы баш вермиш һадисәләр вә Исфаһан шәһәринин әфган[лар тәрәфиндән] истиласы һаггындадыр.

Бисмиллаһир-Рәһманир-Рәһим!

Шаһ Султан Һүсејн Сәфәвинин һакимијјәти заманы мәсиһи милләтиндән олан бир сәјјаһ Исфаһана кәләрәк, орада ијирми алты илә гәдәр заманын гәзаву-гәдәрини мүшаһидә етди. О, заманын һадисәләриндән тәҹрүбә әлдә едән вә мәсләһәтә гаил олан бир шәхс иди. О, рузикарын исти-сојуғуна дүшмүш Гәндәһар әфганларынын Исфаһаны әлә кечирдикләри һадисәләр һаггында бөјүк диггәтлә латын дилиндә [бир әсәр] јазды. Һәмин әсәр Истанбула чатды. Рум хандкарынын (султанынын—*Ш. Ф.)* сарај адамларындан олан Ибраһим адлы бир шәхс ону түрк дилинә чевирәрәк «дарүт-тәб'а» адланан Истанбул басмаханасында «Бәсирәтнамә» ады алтында чап етдирди. Һәмин китабын бир нүсхәси Иран дөвләтинин нәввабы вә вәлиәһди олан наҹиб үссәлтәнәнин (Фәтәли шаһ Гаҹарын оғлу Аббас Мирзә—*Ш. Ф.)* әлинә дүшдү. О ҹәнабын шәрафәтли әмринә рәғмән бу ибрәтамиз китабын фарс дилинә тәрҹүмәси ҹаһана пәнаһ верән сарајын бәндәси олан мәнә—Нәҹәфәли Әбдүррәззаға тапшырылды ки, бүтүн ағыллы адамлара вә тарихи өјрәнәнләрә хејри чатмыш олсун. Буна көрә дә, мәним јаздыгларым мәсиһи сәјјаһын јаздыгларынын тәрҹүмәсидир.

СӘЈЈАҺЫН ТАРИХИ

ИРАНЫН ЈЕНИ ДӨВР ШАҺЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Тарих китабларында јазылдығына көрә, Румда сәлтәнәт сүрмәк нөвбәси 906-чы илдә Султан Сәлим хана, Иранын падшаһлығы исә Шејхоғлу ады илә мәшһур олан Шаһ Исмајыл Сәфәвијјә чатмышды. Султан Сәлим хан Иран севдасына дүшмүш вә Чалдыранда Шаһ Исмајылла дөјүшмүшдү. Мәғлуб олан Шаһ Исмајыл 930-чу илдә тахт-тачла видалашды вә онун јеринә оғлу Шаһ Тәһмасиб һакимијјәт тахтына әјләшди. Ондан сонра* Султан Худабәндә, сонра I Шаһ Аббас тахт-тач саһиби олду. I Шаһ Аббас 995-чи илдә һакимијјәт тахтына саһибләнди вә 43 ил шаһлыг етди, әчәм вилајәтләринин сајыны артырды. О, дөвләти мөһкәмләндирди вә һакимијјәтиндән 34 ил кечдикдән сонра Гәндәһара сәфәр едәрәк һәмин вилајәти Һиндистан падшаһынын әлиндән алды вә өз торпагларына әлавә етди. 1038-чи илин рәбиүл-ахир ајында Мазандаранын Фәрәһабадында вәфат етди. Онун нәвәси олан Шаһ Сәфини 18 јашында икән Иранын сәлтәнәт тахтына чыхардылар. О, 14 ил һакимијјәт сүрдүкдән сонра, 1050-чи илдә әчәм дөвләти зәифләди. Һинд падшаһы гошун јоллајыб, Гәндәһары вә әтрафындакы торпаглары ондан кери истәди. Рум падшаһы олан Султан Мурад хан исә Бағдады әлә кечириб, Османлы мәмләкәтләринә илһаг етди. Шаһ Сәфи онунла гаршылашмагда ачизлик көстәриб, сүлһ бағлады вә Гәндәһары фәтһ етмәк нијјәти илә гошун чәкди. О, 1052-чи илдә Гәбтан шәһәриндә икән ахирәт шәһәринә кетди (јә'ни, өлдү—*Ш. Ф.*). Ондан сонра онун 12 јашлы оғлу Кичик (Икинчи) Шаһ Аббас тахта әјләшди. О, бир мүддәт өз дөвләтини мөһкәмләндирәрәк Гәндәһары әлә

* Мүәллиф бурада II Шаһ Исмајылын һакимијјәтини *(1576—77)* гејд етмәмишдир. *Ш. Ф.*

кечирмәк фикринә дүшдү вә һичри тарихлә 1060-чы илдә бөјүк бир гошунла [о сәмтә] јолланды. Һиндистан падшаһы тәрәфиндән дә Гәндәһара гошун көндәрилди. Бөјүк дөјүшдән сонра Һиндистан гошуну әзилди, әфганлар исә һамылыгла үсјан вә түғјан едәрәк, әчәм гошунуна көмәк етдиләр.

ИКИНЧИ ШАҺ АББАСЫН ТАРИХИ ҺАГГЫНДА БИР НЕЧӘ СӨЗ

Икинчи Шаһ Аббас Гәндәһар галасыны бүтүн үлкалары* илә [бирликдә] әлә кечирди. Һиндистан гошуну Гәндәһары зәбт едәркән Хорасан вә Систаны да тутараг она әлавә етмишди. Бу дәфә исә гызылбашлар Хорасан вә Систаны сабигдә олдуғу кими зәбт вә истила етдиләр. Икинчи Шаһ Аббас ијирми беш ил һөкмранлыг етдикдән сонра индики Хүррәмабадда шаһлыг тахтындан дүшдү вә 1077-чи илин мәһәррәм ајынын 25-дә Икинчи Сәфи Мирзә Иран тахтына саһибләнди. Һөкмранлыға башлајаркән о, олдугча һејбәтәли вә горхунч бир јуху көрдү. Бәрк ваһимәјә дүшүб белә күман етди ки, өз адыны дәјишмәклә баш верәчәк һадисәнин гаршысыны ала биләр вә «Сәфи»ни «Сүлејман»ла әвәз етди. Беләликлә, ону Шаһ Сүлејман адландырдылар.

ШАҺ СҮЛЕЈМАНЫН ТАРИХИ

Шаһ Сүлејман бәдхасијјәт, сәбрсиз, гәзәбли, рәһмсиз, амансыз, худбин вә кобуд адам иди. Үч оғлу варды. Ән кичији Султан Һүсејн иди. [Шаһ Сүлејман] бир күн бөјүк оғлунун етдији бир әмәлдән бәрк гәзәбләнди. Онун гәзәб атәшини нә аталыг шәфгәти, нә дә мәрһәмәтли адамларын һимајәдарлығы јатыра билди вә [Шаһ Сүлејман] етмиш олдуғу кичик бир күнаһа көрә бичарә оғлунун гәтлинә фәрман верди. Атасынын белә һәрәкәтини көрән икинчи оғлуна тәшвиш вә горху үз вердијиндән о, атасы-

* Үлка—шаһын хидмәтиндә олан әмирләрә верилән торпаг саһәси. Сәфәвиләр дөврүндә тијул, сојургал, очаглыг кими бәхшишләр дә бә'зән үлка термини илә јанашы ишләдилирди. *Ш. Ф.*

на нифрәт едәрәк, бир завијәдә отуруб, өзүнү әтраф мүһитдән ајырды. Шаһ Сүлејман күнаһсыз оғлунун гәтлиндән пәришан вә пешиман олараг, ортанчыл оғлуна һөкм едиб, ону өз һүзуруна чағырды. О, (јә'ни, икинчи оғул—*Ш. Ф.)* гардашынын гәтлиндән мә'јус иди. Рәһмсиз атасындан бәрк горхуја дүшүб кизләнди вә атасынын һүзуруна кетмәди. Шаһ исә аталыг мәһәббәтини изһар етмәклә оғлунун үрәјини алмаг истәјирди. Күнләрин бир күнү оғлу атасына мәхсус олан бағчаја кәлиб, күнаһсыз оғлунун гәтлинә көрә шаһа тә'нә вурмаг нијјәтилә барлы бир мејвә ағачыны кәсмәјә башлады. Шаһ шаһзадәнин бу һәрәкәтиндән онун етдији ишарәни баша дүшмәди вә һәрәкәтин нәтичәси әксинә олду. Шаһын гәзәби чошду, шаһзадәнин зәриф вә нәсиһәтамиз һәрәкәтини дәрк етмәјиб горчибашыны* чағырыб, бу оғлунун да дәрһал гәтлә јетирилмәси әмрини верди. Горчибашы ағыллы, тәдбирли вә мүкәммәл дүшүнчәјә малик бир адам иди. Өзүнүн вәлине'мәти олан Шаһ Сүлејманын мә'сум фәрзәнди барәдә вердији бу әмри инсанијјәт вә мүрүввәтдән узаг санды. Билмәди ки, о күнаһсыз тифили нечә гәтлә јетирсин. Өз имканы дахилиндә бу надан падшаһын гәзәб аловуну сөндүрмәјә чәһд етди. Белә ки, шаһа әрз едәрәк өзүнүн бу ханәданын (Сәфәвиләр ханәданынын—*Ш. Ф.)* јетишдирдији садиг бир бәндә олдуғуну билдирди. Деди ки, мәним ганлар төкән гылынчым достларымын вә онларын өвладларынын гәтлиндән өтрү јох, дүшмәнләрдән өтрү ишләмәлидир. Мән әкәр өз вәлине'мәтимин көзүнүн нуру олан баласынын ганыны торпаға төксәм гијамәтә гәдәр лә'нәт һәдәфи олачағам. Онун јеринә бир нечә күнаһсызын ганынын төкүлмәси мәсләһәтдир. Падшаһ тәрәфиндән верилән бу һөкм халг арасында сөзсөһбәтә вә әһалинин нифрәт вә вәһшәтинә сәбәб олмушдур.

[Горчибашы] өз јағлы вә ширин сөзләринә һәкиманә фикирләри илә елә бәзәк-дүзәк верди ки, шаһ гәтл һөкмүндән вә оғлунун чәзаландырылмасындан пешиман олду. Горбичашыја бујурду ки, бу сирри кизли сахласын. О, шаһзадәнин анасыны да чағырыб, ону мәһәббәтли нәсиһәтләрлә ајылдараг, билдирди ки, оғлу бундан сонра өз әзәмәтли атасынын разылығы илә һәрәкәт етмәлидир.

---

* Горчибашы—хүсуси мүһафизә дәстәләринин дөјүшчүләри, сарај гвардијачылары олан горчи дәстәләринин башчысы. *Ш. Ф.*

Шаһзадәләрин анасы гадын тајфасына хас олан зәифлик үзүндән бу һадисәдән горхуја дүшүб, оғлуна нәсиһәт вердијинә бахмајараг, һәр дәфә ону көрәркән белә дејирди: «Сәнин гардашынын нә күнаһы варды ки, атан о мәзлуму гәтлә јетирди. Бир һалда ки, шаһын хасијјәти беләдир, о сәни дә бир вахт өлдүрәчәк, сонракы пешманчылығын исә һеч бир фајдасы олмајачагдыр. Әкәр сән онун аталыг шәфгәтинә алдансан, бу ахмаглыг олачагдыр. Онун алмас кими парлаг гылынчындан хилас олмаг истәјирсәнсә, әјнинә хилас либасы кејинәрәк* сејр вә сәјаһәтә чыхмалы вә сарајдан узаг олмалысан».

Бејт:

Карван јола дүшчәк о тәһәр кетмәлисән ки,
Јол тапмаја гулаглара һеч зынгыров сәси.

Оғлан анасынын мәсләһәтинә әмәл едәрәк, о саат дәрвиш либасы кејиб, шаһлыг дөвләтханасыны кизличә тәрк етди.

Бир нечә күндән сонра буну билән Шаһ Сүлејман әтраф јерләрә сүвариләр јоллајыб, мәктублар јазды. Шаһзадәдән әсәр-аламәт тапылмады. Шаһ Сүлејман бу һадисәдән бәрк гәзәбләнди. Бу мәсәлә хүсусунда горчибашыны күнаһландырды вә ону гылынчдан кечирди. Вәзијјәти белә көрән шаһзадәнин анасынын чанына горху, үрәјинә шүбһә дүшдү. Шаһ гәсринин дамына чыхараг, өзүнү күнәш шүасы кими јерә атды. Шаһ Сүлејман бу хәбәрдән даһа да гәзәбләнди. Халг арасында да сөз-сов јаранды. Шаһ Сүлејман өз мејл вә истәјини тамамилә Султан Һүсејнә вә ән кичик оғлуна салды. Шаһзадәнин нәнәси һәлә сағ иди. Султан Һүсејндән муғајат олмасы үчүн ону нәнәсинә тапшырды.

Нәнәси она ана кими гуллуг едирди. Шаһзадәјә мүәллимләр тә'јин олунмуш вә [она] елм өјрәтмәклә мәшғул олурдулар. Султан Һүсејн Мирзә заһири көрүнүшү чәһәтинчә гыса бојлу, зәкалы, ағыллы вә фәрасәтли бир адамды. Шаһ Сүлејманын она мејл вә мәһәббәти күндән-күнә артырды. Ата-ана нәзәриндә башыуча, сарај халгы, вәзирләр вә әзәмәтли һөкумәт адамларынын нәзәриндә исә һөрмәт саһиби олду. [О], чамаатын үрәјини овламағы бачарырды.

---

* Јә'ни бәладан гуртулараг. *Ш. Ф.*

АББАС МИРЗӘНИН ҺЕКАЈӘТИ

Дејирләр ки, Шаһ Сүлејманын башга һәрәмдән Аббас Мирзә адлы бир оғлу да варды. О да, атасы кими сәртхасијјәт иди, елмә, әдәбә маил дејилди, лакин дөјүшкән, горхмаз, икид вә чәсур иди. Һәрб аләтләри ишләтмәкдә—ох вә түфәнк атмагда мәшһур иди, амма надан вә чаһил галмышды.

СҮЛЕЈМАНЫН ӨЛҮМҮ

Шаһ Сүлејман бир мүддәт сонра хәстәләнди, һөкумәт адамларыны јанына чағырыб, онлара өз нәсиһәт вә вәсијјәтини едиб деди ки, Султан Һүсејн Мирзә елмли вә һелмли (мүлајим—*Ш. Ф.)* адамдыр, елм вә фәзиләт саһибидир. Аббас Мирзә исә чаһил вә нադандыр, һәрб вә гәтлә мајилдир. Мәсләһәт будур ки, тахт-тачын саһиби Султан Һүсејн Мирзә олсун.

Бу сөзләри дејиб, ахирәтә кетди. Һүсејн Мирзәнин һәшәмәтли нәнәси һәрәмхананын хачәбашысы илә иттифага кириб, һөкумәт адамларына гызыл пајлајараг деди ки, атасынын вәсијјәтинә рәғмән кәрәк Һүсејн Мирзә тач вә кәмәр саһиби олсун. Аббас Мирзә исә һирсли вә худпәсәнддир, дава-далашдан башга һеч нә билмир. Әкәр шаһ олса, кәрәк һамымыз раһатлығымызы әлдән вериб, сонсуз мәшәггәтләрә дүчар олаг.

Дөвләт адамлары да, раһатлыглары вә саламатчылыглары наминә бөјүк мәмнунијјәтлә Һүсејн Мирзәни сәлтәнәт тахтына әјләшдириб ону Шаһ Султан Һүсејн адландырдылар. [Онлар] чаһад, мүһарибә, башга өлкәләрә һүчум етмәк фикирләрини бүсбүтүн јаддан чыхарыб, бичарә Аббас Мирзәни һәбс етдиләр.

ШАҺ СУЛТАН ҺҮСЕЈНИН ӘҺВАЛАТЫ

Султан Һүсејн сағлам, ағыллы, кениш үрәкли вә биликли шаһ иди. Һакимијјәтә чатан кими бир нечә мүддәт заһидлик вә тәгва илә мәшғул олду, динин гадаған етдији әмәлләрдән әл чәкди. Бир гәдәрдән сонра Сәфәвиләр дөвләти дәрдә дүчар олду вә өлкәнин низамы позулду Иттифаг вә бирлик дағылды, һакимләрин мәзачы хараб олду.

Шаһын табелијиндә оланлар онун заһидлик вә тәгва илә мәшғул олмасындан разы идиләр. Шаһ вә һөкумәт башчылары—елә һамы ејш-ишрәтә о тәһәр гуршандылар вә гәфләт јухусуна о чүр далдылар ки, өлкәдә баш верән һадисәләрдән гафил олдулар. Сарајда елә бир ајыг адам јох иди ки, шаһы дөвләтин, өлкәнин вә милләтин вәзијјәтиндән хәбәрдар едәрәк, гәфләт јухусундан бидар етсин.

СӘФӘВИ ШАҺЛАРЫ ВӘ ОНЛАРЫН ҺАКИМИЈЈӘТ МҮДДӘТЛӘРИ

Бу сәјјаһ билдирир ки, Сәфәви падшаһларынын сајы вә онларын һакимијјәт мүддәтләрини «Тарихи-дөвләти-Османијјә» әсасында өјрәндим. Катибләрин вә хәттатларын етдикләри бә'зи дәјишикликләр истисна олмагла мәним јаздыгларымла Иранда әлә кечирдијим вә муталиә етдијим китаблар арасында елә бир фәрг јохдур. [Сәфәви шаһлары] 9 нәфәрдир.

*Биринчиси, Шаһ Исмајыл ибн Шејх Чүнејд**, 906-чы илдә хуруч** едиб, 24 ил бөјүк игтидар вә чаһчәлалла сәлтәнәт сүрмүшдүр. [О], 930-чу илдә вәфат етди.

Сәјјаһ дејир ки, Шаһ Исмајыл Сәраб маһалынын Мәнгутај адланан бир јериндә чох шәраб ичдијиндән өлмүшдүр. Ону Әрдәбилә апарыб Шејх Сәфинин јанында дәфн етдиләр. «Зелл*** [онун] вәфат тарихидир.

Бејт:

«Зелл» сөзү өлмәсинин тарихидир,
Тарихин көлкәси ишыгланды

Икинчиси, Шаһ Тәһмасиб ибн Шаһ Исмајылдыр. 930-чу илдә 10-дан бир гәдәр чох јашы варды. Атасы-

* Шаһ Исмајыл ибн Шејх Һејдәр олмалыдыр. *Ш. Ф.*

** *Хуруч* — чыхмаг; бурада мејдана чыхмаг мә'насындадыр. *Ш. Ф.*

*** Шаһ Исмајылын вәфат тарихини—930-чу или әбчәд үсулу илә, јә'ни әрәб һәрфләри васитәсилә ифадә етдикдә «Зелл» («көлкә») сөзү алыныр. *Ш. Ф.*

нын јеринә әјләшиб 54 ил сәлтәнәт сүрдү. Јашы 63-дән бир гәдәр чох иди [ки, вәфат етди].

Ондан сонра, анасынын шаһ етмәк истәдији Һејдәр Мирзә өлдүрүлдү. Рум шаһларындан III Султан Мурадын заманында Ирәван вә Нахчыван һакими олан Тәмғач хан* Шаһ Тәһмасибин вәфаты вә Кичик Шаһ Исмајылын (II Шаһ Исмајыл—*Ш. Ф.)* чүлусу** мүнасибәтилә елчи кими мәктуб вә һәдијјәләрлә [јола дүшәрәк] 984-чү илдә Истанбула чатыб [султаны] тәбрик етди.

Үчүнчүсү, II Шаһ Исмајыл ибн Шаһ Тәһмасибдир. [О], 984-чү илдә 37 јшында икән атасынын јеринә шаһлыг тахтында чүлус етди. Онун падшаһлыг дөврү бир ил једди ај олмушдур.

Дөрдүнчүсү, Султан Мәһәммәд Худабәндә ибн Шаһ Тәһмасибдир. 985-чи илдә шаһлыг тахтында чүлус едибдир ки, онун һөкмранлығы 10 ил давам етмиш, сонра һакимијјәтдән кәнар олунмушдур.

Бешинчиси, Султан Мәһәммәд Худабәндәнин оғлу Шаһ Аббасдыр ки, 995-чи илдә 18 јашында падшаһлыг тахтына чыхмыш, 43 ил сәлтәнәт сүрмүш, 61 јашында вәфат етмишдир.

Алтынчысы, Шаһ Сәфи ибн Бөјүк Шаһ Аббасдыр ки, 1037-чи илдә сәлтәнәт тахтында чүлус етди вә 14 ил падшаһ олду. 32 јашында икән вәфат етмишдир.

Једдинчиси, II Шаһ Аббас Сәфәви ибн Шаһ Сәфидир. О, 1052-чи илдә 12 јашында сәлтәнәт вә һөкмранлыг тахтына чыхмыш вә 25 ил һакимијјәт сүрмүшдүр. 37 јашында вәфат етмишдир.

Сәккизинчиси, Шаһ Сүлејман ибн II Шаһ Аббасдыр. 1077-чи илдә 20 јашында падшаһлыға чатмыш, 28 ил сәлтәнәт сүрмүшдүр. 48 јашында вәфат етмишдир.

Доггузунчусу, Шаһ Султан ибн Шаһ Сүлејмандыр ки, 1105-чи илдә 25 јашында шаһлыг тахтына чыхды. Онун һөкмранлығы 29 ил сүрмүшдүр. [О,] тахт-тачы Исфаһанда әфган Маһмуда верди.

* Мәтндә бу ад сәһв верилмишдир, Тәмғач хан әвәзинә Төхмаг хан олмалыдыр. *Ш. Ф.*

** Чүлус—шаһлыг тахтына чыхмаг. *Ш. Ф.*

Беләликлә, 9 Сәфәви падшаһы һөкмранлыг етмиш, онларын һамысынын һакимијјәт мүддәти 228 ил олмушдур*.

СӘФӘВИ ШАҺЛАРЫНЫН СУГУТ ЕТМӘЛӘРИНИН СӘБӘБЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Дөвләтин јаранмасы вә дүнја султанларынын әзәмәти шаһларын гәһри вә худавәндин фәзли нәтичәсиндә баш верир. Сәфәвиләр дөвләти Шаһ Исмајылдан башламыш, Шаһ Султан Һүсејн илә гуртармышдыр. Онларын 12 мәмләкәти олмушдур:

1. Ираги-Әчәм
2. Хузистан
3. Луристан
4. Фарс вә Кирман
5. Мокран
6. Ираги-Әрәб
7. Гәндәһар
8. Забулистан
9. Систан
10. Хорасан вә Мазандаран
11. Килан
12. Әразисинә Ирәван, Ширван вә Күрчүстан да дахил олан Азәрбајчан.

Шаһ Исмајыл заманы тајфа башчыларынын гајда-ганунларына чидди әмәл олунурду. Онларын һәр бири өз ишләриндә мүстәгил иди. Мәсиһи сәјјаһын демәјинә көрә, Шаһ Исмајыл вә о [башчылар] Тејмурдан башлајараг Шаһ Исмајылын вахтына гәдәр бир-бирләри илә кин вә нифагда олмамышлар. Дејирләр ки, онлар арасында һәр һансы бир ихтилаф олмушдуса да, Шаһ Исмајыл мејдана чыхандан сонра аз бир вахт ичиндә онлары зәлил етди. О вахтдан башлајараг онларын оғулушағы Шаһ Исмајыл тәрәфиндән арадан көтүрүлдү. Бир-бирләри илә иттифагда олан сүнни саһибкарлар Шаһ Исмајыл васитәсилә чәзаландырылмыр, ортаја нифаг чыхдыгда белә онларын һакимијјәт бинасы дағыдылмырды.

* Ј. Т. Крушински һесабламада сәһвә јол вермишдир. Сәфәвиләрин әфганларын истиласына гәдәрки һакимијјәт мүддәтләри 221 ил (1501—1722) олмушдур. *Ш. Ф.*

Сәјјаһ јенә дә дејир: Шаһ Аббас заманына гәдәр вәзифә вермәкдә, вәзифәдән кәнар етмәкдә вә башга ишләрдә падшаһлар мүстәгил идиләр. Ондан сонра падшаһлар өз ишчи вә әмәлләринин нүфузу алтына дүшдүләр. Ишдә онларын һеч бир ихтијар вә игтидарлары јох иди. Еләбуна көрә дә, шаһын һакимијјәти сүгута үз гојду. Башга сәбәб дә будур ки, Бөјүк Шаһ Аббасдан сонра бөјүклү-кичикли һамы ејши-ишрәтә мүбтәла олуб, дөвләт ишләринә әһәмијјәт вермирди. Һәтта заһидлијә вә тәгваја чох мејли олан Шаһ Султан Һүсејн өз һакимијјәти вахты фитнә-фәсадын арадан көтүрүлмәси үчүн күчә әл атмады. Фәгәт о, шәраб ичмәји бәрк чәзаланма горхусу алтында һамыја гадаған етди. Исфаһан шәһәриндә вә [онун јахынлығындакы] Чулфа адлы јердә шәраблары торпаға төкдүләр, кузәләри сындырдылар, мејханәләри бағладылар. Ермәни тајфасы вә нәссари (христиан—*Ш. Ф.)* мәликләриндән башга һәр кәсә бир гәтрә белә шәраб сатылмасыны гадаған етдиләр. Чидди тә'кидләр вә амансыз тәнбеһләр елә һәддә чатды ки, ахырда бу ишләр экс-нәтичә верди. Халг дөзмәди. Бөјүклү-кичикли һамы топлашыб белә гәрара кәлдиләр ки, шәрабын гадаған олунмасыны ләғв етмәк барәдә шаһдан ичазә истәсинләр.

Нәһајәт ки, бу ичазәнин алынмасы үчүн шаһын анасыны васитәчи етдиләр. О, өзүнү јаландан хәстәлијә вурараг, һәкимләрә пул вериб бу хәстәлијин чарәсинин шәраб ичмәк зәрурәтиндә олдуғуну шаһа билдирмәләрини тапшырды. Нәтичәдә шәраб кәтиздириб бир-ики гәдәһ нуш етди. Јенә јаландан шаһа билдирдиләр ки, анасынын хәстәлији даһа да шиддәтләнмишдир. Шаһа бир нечә мәсләһәт вериб дедиләр ки, о кәрәк өзүнүн сәләфләри кими олсун, јә'ни бу күн гәмдән гуртулмаг үчүн, сабаһы күн исә нишат һиссинин кәлмәси үчүн ики пијалә шәраб нуш етсин. Шаһ шәраба елә алудә олду ки, дөвләт ишләринин тәнзим олунмасындан тамамилә узаглашараг, шәһвани ләззәтләрлә мәшғул олмаға башлады. Онун мәчлисләри хānәндәләр, чалғычылар вә рәггасәләрлә зинәтләнди. [Шаһ] дөвләт ишләринин идарә олунмасыны һөкумәт адамларына тапшырды. Белә бир шәраитдә залым мәзлумдан, һагг наһагдан сечилмәди. Һәр кәс өз билдији вә нәфсинин тәләб етдији кими һәрәкәт етди, милләтин вә дөвләтин ич үзү ачылды.

Дејирләр ки, Шаһ Султан Һүсејн бүтүн өмрү боју гырмызы палтар кејмәмишдир. Буна көрә әмир вә сәрдарлар да һеч вахт гырмызы либас кејмәздиләр. Амма, [башга] шаһлар гәзәб үзүндән кими исә гәтлә јетирмәк истәркән гырмызы палтар кејинәрдиләр.

Шаһ Султан Һүсејн өзүнүн чүлусундан башлајараг, һакимијјәтдән узаглашдырылдығы вахта гәдәр һеч кәсин гәтлинә фәрман вермәмишди.

О, бир күн бағчада түфәнк атырды. Бир гуша күллә атды. Гушун һалына елә ачыды ки, дәрһал хәзинәдән 20 түмән мәбләғиндә гызылын касыблара тәсәддүг оларағ верилмәсини бујурду.

Сәјјаһ јенә дә дејир: О, кениш үрәкли, касыблара үрәји јанан, һәлим [хасијјәтли,] садә, әлиачыг, хејирхаһ ишләр көрән бир падшаһ иди. Гылынч ишләтмәк вә еһсан вермәк кими хасијјәтин һәр икиси падшаһлар үчүн зәруридир. Шаһ [Султан Һүсејн] гылынч ишләтмәк вә еһсан вермәкдән узаг олдуғу үчүн онун һакимијјәтиндә дәјишиклик јаранды:

Бејт:

Меһру-мәһәббәт дә кәрәкдир шаһа,
Һирс илә нифрәт дә кәрәкдир шаһа.

Дөвләтин завала уғрамасынын башга бир сәбәби әчәм тајфаларынын исламын [бә'зи] ишләриндә олдугча тә'кид етмәләридир. Онлар дини адәт-ән'әнәләрин ичрасында имканы әлдән вермәзләр. Сәфәвиләр сәлтәнәтинин сон илләриндә исә дөвләтә дахил олан бөјүк өлкәләрдә шәр'и еһкамларын ичрасы үчүн чалышмырдылар. Мисал олараг буну сүбут кими көстәрмәк олар: Шаһ Аббас заманында гәрара кәлдиләр ки, Ирандан кәнара гызыл ахыны олмасын дејә Һәчч зијарәти әвәзинә имамларын гәбрини вә башга мәгбәрәләри зијарәт етсинләр. Кә'бәни зијарәт етмәк арзусунда олан адам кәрәк ичазә алмаг үчүн падшаһа бөјүк мәбләғдә пешкәш верәјди. [Әслиндә] Һәччә сәфәр етмәјин еләбир зијаны јох иди. Буна көрә дә, ислам өлкәләринин касыб, хәстә вә ачиз адамлары кечә-күндүз заманә падшаһыны вә һакимләрини лә'нәтләјирдиләр.

Башга тәрәфдән, дөвләтин завала уғрамасынын ән бөјүк сәбәби бу иди ки, һөкумәт ишләрини идарә едән мә'мурлар, дөвләтин кешијиндә дуранлар вә шаһын вәзирләри ики дәстәјә бөлүнәрәк бир-бири илә там зиддијјәтә кирмишдиләр. Бир дәстәнин еләдији иш башга дәстәнин хошуна кәлмир, јахуд, башгасын әмәли о бири дәстә тәрәфиндән бәјәнилмирди, белә ишләр исә дин

илә дөвләтин вә мүлк илә милләтин тәнәззүлүнә сәбәб олурду. Дөвләт ишләриндә дөвләт мә'мурларынын нифагындан да гүсурлу һеч нә јохдур. [Бунун учбатындан] бүтүн ишләр нәзарәтсиз галыр вә јеринә јетирилмир. Мәмләкәтдә зүлм, әзаб-әзијјәт вә фитнә-фәсад јараныр ки, бу һәлли мүмкүн олмајан мүшкүлатдыр вә онун чарәси јохдур. Нәтичәдә, дөвләтләр Сәфәвиләр дөвләти кими арадан кедир. Бу иш халгын зәиф һиссәси илә мүгајисәдә ашкар көрүнүр. Мәсәлән, әкәр бир тачирин евдә ики ханымы варса вә онларын биринин фикри о бирисинин фикринин әлејһинәдирсә, о адамын иши харабдыр, белә ки, евин күзәраны писләшир. О адам әкәр өзүнүн раһатлығыны истәсә, кәрәк һәмин ики гадыны бир етсин вә һәмин гадын да ев саһибинә чанбашла хидмәт етсин. Әкәр башга чүр һәрәкәт етсә вә јалныз өзү һаггында фикирләшсә, тамаһкар вә инсафсыз олса, бундан да иш ашмаз, евин низамы бәрбад олар. Бәли, бу дүнјада әкәр бир адамын иши ирәли кедирсә, бу иш иттифаг вә инсаф нәтичәсиндә баш верир, ја әксинә, аләмдә завала уғрајан һәр һансы бир мәсәлә мәһз рәһмсизлик вә нифаг үзүндән завала уғрајыр.

ӘФГАНЛАРЫН ДӨЈҮШ ГАЈДАЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Бу сәјјаһ [јенә] дејир: Чәнк вә гәтл-гарәт әфганларын ади адәтләриндәндир. Онларын ичиндә сәркәрдәләр чохдур. Чәнк заманы низамла сәф бағлајырлар. Өз дилләриндә «нәсәгчи» вә «пәһләван» адландырдыглары дөјүшчүләри [дә] вардыр. Онлар бүтүнлүклә дөјүшә киришән вахт сәркәрдәләри архада дајаныб гошуна вә онун сәфләринә нәзарәт едирләр. Дөјүшчүләрдән бир нәфәр белә кери гача билмәз, чүнки нәсәгчијә һөкм олунмушдур ки, дөјүшдән гачан һәр кәси амансызчасына гәтлә јетирсин.

Сәјјаһ [јенә] дејир: Исфаһанын мүһасирәсиндә әфганларын әчәм[ләр]лә дөјүшү заманы мән Аббасабад көрпүсү јахынлығында дајаныб, дөјүшү изләјирдим. Сағ әли үзүлмүш вә сәфин архасына гајытмыш бир әфган кәрдүм. Сәфи мүһафизә едәнләр вә нәсәгчи онун дөјүшдән гачдығыны зәнн едиб, өлдүрмәк истәдиләр. О, өзүнүн кәсик голуну көстәрди. Јенә дә онун кери дөнмәси илә разылашмадылар. Дедиләр: «Еј авара, әкәр дөјүш

заманы сәнин сағ әлин кәсилибсә, кәрәк сол әлинлә чәнк едәсән, јох, әкәр сол әлин дә кәсилсә, кәрәк ағзынла дөјүшәсән вә дүшмәнин үзүнә түпүрәсән ки, аллаһ-тааладан бөјүк мәрһәмәт көрәсән».

Белә дејиб, ону [тәзәдән] дөјүш мејданына тәрәф говдулар. Гошун забитләринә дөјүшдә өлдүрүләнләри дәфн етмәјә ичазә верилмир вә чәсәдләр мејданлардан јығышдырылмыр. Әфганлар гылынч, каман, түфәнк вә башга силаһлары јерә дүшәркән онлары көтүрмәк үчүн атдан дүшмүр, олдугча маһир олдугларындан онлары јәһәрин үстүндән ашағы әјилмәклә јердән галдырырлар.

Түфәнк атмағы да бачарырлар. Әлләринә [гарәт заманы] чохлу мал кечдијиндән јахшы кејим-кечимләри вә мүкәммәл дөјүш палтарлары вардыр. Мејданларда чох галдыглары үчүн чәм һалда јашамаға адәт едибләр. Кери гајыданда да бирликдә гајыдырлар.

Гала алмаг вә мүһасирә ишинә бәләд дејилдиләр. Әлә кечирдикләри бә'зи галаларын сүгутуна онун харичдән кәлән сујунун өнүнү кәсмәклә мүјәссәр олмушдулар.

Өз сәркәрдәләринә олдугча мүт'идирләр. Белә ки, өз шәхси ишләри илә мәшғул олдуглары вахт, сәркәрдәләрин тәрәфиндән кимсә кәлиб онларын мүәјјән бир јерә јығышмаларыны бујурардыса, әлләриндә олан ишләри вә һәтта јемәк-ичмәкләрини јарымчыг гојуб, көстәрилән јерә кедәрдиләр.

Алдыглары шәһәр вә гәсәбәләрдә һеч кимә әзијјәт вермәзләр. Әкәр кимсә башына чаваһират вә гызылла долу бир табаг гојуб апарса белә, дөјүшчү вә башга адамларын һеч биринин онунла иши олмаз.

Маһмуд тахта чүлус едән вахт онунла Әшрәф арасында дава дүшдү. Гошун ики һиссәјә—Маһмудун вә Әшрәфин тәрәфдарларына ајрылды. Маһмуда билдирдиләр ки, Исфаһан шәһәринин әһалиси тарач горхусундан өз дүканларыны бағламышдыр. Чарчылара әмр олунду вә онлар дүканларын ачылмасы вә һәрәнин өз иши илә мәшғул олмасы барәдә базарларда чар чәкдиләр. [Беләликлә], дүканларын һамысы ачылды вә һәрә өз касыбчылығы илә мәшғул олмаға башлады.

Әсирләри алыб-сатмагла мәшғул олурлар. Әсири мүәјјән бир мүддәт әрзиндә ишләдир, сонра азад едирләр. Дөјүшдә әлә кечирдикләри чох адамы өзләринә өвладлыға көтүрүб, онлара өвлад көзү илә бахырлар.

Ордуда вә ев-ешикләриндә чох сәлигәсиздирләр. Әкәр

һәр һансы бир һејван өлүб ијләнәрсә, онларын вечләринә кәлмәз. Өзләрини әзијјәтә салыб ону ордудан вә евләриндән кәнара атмазлар.

Чүрбәчүр јемәкләрә мејлләри вар. Аз јејирләр. Маһмудла етдикләри сәфәрләрин әксәриндә гуру чөрәклә кифајәтләнирдиләр. Ишләринин јеринә јетмәси үчүн аллаһа тәвәккүл едирләр. Вәтәнпәрвәр дејилләр.

Мүхтәлиф чүр наз-не'мәтә адәт етмәмишләр. Гојунун бағырсағыны су илә долдуруб белләринә бағлајыр вә еһтијач оланда истифадә едирләр. Дејиләнә көрә, Чулфанын фәтһиндән сонра бир әфган еһтијачыны рәф етмәк үчүн бир Чулфа ермәнисинин евинә кедир. Бөјүк бир бадјада түнд әдвијјә гарышдырылмыш мүрәббә кәтириб, онун габағына гојурлар. Чәкиси ики Тәбриз мәни* ағырлығында оларды. Әфгана һөрмәт әламәти кими гашыг да кәтирирләр. Әфган һәмин мүрәббәнин һамысыны ләззәтлә јејиб гуртарыр вә һеч бир санчыја-зада мүбтәла олмур.

Хөрәји һеч чәкиниб-еләмәдән вә хүсуси дә'вәт көзләмәдән јејирләр. Сүфрә вә синидән истифадә етмирләр. Пендир, јахуд һәр һансы бир хөрәк олса торпағын үстүнә гојуб јејирләр.

Судан башга һеч нә ичмәзләр.

Онларын кејим-кечими һеч бир башга милләтинкинә бәнзәмәз. Гәрибә көрүнүшләри вар. Сағ вә солдан шалварлары фил хортуму кими салланыр. Ајагларыны дәријә бүрүјүб кәзирләр. Рәнкарәнк шаллары вар ки, онлары күнәш шүаларындан, силаһларыны исә јағышдан горујур. Һәмин шаллары башларына долајыр, учларыны алынларындан ашағы саллајырлар. Әчәмләр үзәриндәки гәләбәдән сонра гызылбашларын кејимләрини әхз едиб, гызыл сапларла тохунмуш күллү палтарлар кејмәјә башладылар. Амма јенә дә һәмин кепача шалварларла.

Кетдикләри һәр јердә әјинләриндәки либасларын көһнә-тәзәлијинә бахмајараг тоз-торпаг үстүндә отурурлар.

Онларын гадынлары күчәләрдә нигабсыз кәзирләр. Араларында елә көзәлләри вардыр ки, күнәш кими өртүксүздүрләр. Нигаба еһтијачлары олмајан кифир гадынлары да вар. Әфган гадынларынын гулагларында

---

* Мән—чәки ваһиди; бир Тәбриз мәни 2,944 кг., бир шаһ мәни исә 5,888 кг. олмушдур. *Ш. Ф.*

әввәлләрдә әчәм атларынын бојунларындан асылан бәзәк кими, шүшә вә ағачдан дүзәлдилән сырғалар вардыр. Атларын јалыны кәсиб башларына гашлары үстүндән бағлајырлар. Палтарларынын јахасы дөшләриндән ашағыдыр вә мәмәләри һәмишә ачыгдыр. Ајагларына әчәм ајаггабылары кејирләр. Палчыг вә јағышда ајаггабыларыны горумаг үчүн чыхарырлар. Ајаглары палчыға буланса, јахуд јараланса [онлар үчүн] һеч бир ејби јохдур. Сорушдугда ки, нијә ајагјалын кәзирләр, дејирләр ки, әкәр ајаггабы чырылса кәрәк тәзәси алынсын, амма ајагларын ејби јохдур, онлара нә олурса-олсун.

ИСФАҺАНДАН ГӘНДӘҺАРА ГӘДӘР ОЛАН ЈОЛЛАР ВӘ ОНЛАРЫН АРАСЫНДАКЫ МӘСАФӘЛӘР ҺАГГЫНДА

Чоғрафија елминдән мә'лум олдуғуна көрә, Иран шаһларынын дөвләт пајтахты олан Исфаһан Ираги-Әчәмин мәркәзиндә вә Иранын гәрбиндә јерләшир. Чоғрафи көстәричиләринә көрә, узунлуғу 78°, екватордан орта мәсафәси исә 22°-дир.*

Исфаһандан Гәндәһара ики јол кедир. [Онларын] бириси абад јол, икинчиси исә сәмум јелләри әсән бијабандыр. Абад јолла кедәркән карван һәмин мәсафәни 90 күнә, чапар исә 20 күнә гәт едир. Абад јолун үстүндә Систан шәһәри мөвчуддур. Гәвзиндә вә Теһранда әјләшән әчәм падшаһларынын Гәндәһара јолладыглары гошун Мәшһәд вә Сәраб јолу илә кедиш-кәлиш едир. Һәмин јол олдугча абад бир јолдур.

ГӘНДӘҺАР ҺАГГЫНДА

Гәндәһар галасы Искәндәрин биналарындандыр. Һиндистан падшаһы Франса мүһәндисләринин көмәји илә һәмин галаны бәрпа едиб мөһкәмләндирди. Мүтәр-

---

* Мүәллифин бу мә'луматыны мүасир чоғрафи көстәричиләр әсасында изаһ етмәк гејри-мүмкүндүр. *Ш. Ф.*

чим* [әлавә едиб] дејир ки, Гәндәһар галасыны Надир шаһ дағыдараг, онун јахынлығында Надирабад адлы бир шәһәр салмышды.

КҮРҸҮСТАН ВАЛИСИ КОРКИН** ХАНЫН ШАҺ СУЛТАН ҺУСЕЈНӘ ГАРШЫ ҮСЈАНЫ

Һиҹри тарихлә 1114-ҹү илдә Күрҹүстан валиси Коркин хан шаһын итаәтиндән бојун гачырды. Шаһ о јерин бөјүк адамларынын јанына часуслар јоллајыб, онлара Коркин хана табе олмамаг әмрини верди. Коркинин, бејни фитнә-фәсадла, ловғалыг вә кин-гәзәблә долу олдуғундан үсјан вә түғјан јолуна гәдәм басды. Шаһ онун бу гејри-ади һәрәкәтиндән хәбәрдар олуб, Кәнҹә һакими Гәлбәли хан Гаҹары күчлү гошунла ону чәзаландырмаға јоллады. О да, Коркин хана һүҹум етди. Ики гошун гаршылашан вахт Тифлис бөјүкләри Коркинә көмәк еләмәкдән бојун гачырыб, дөјүшә киришмәдиләр. Коркин хан мәғлуб олуб гачды вә Тифлис дағларында кизләнди.

Гәлбәли хан Гаҹар [исә] Тифлисә дахил олуб, оранын бөјүкләринә вә рәијјәтинә ән'амләр вериб, онлары разы салды.

КОРКИН ХАНЫН ИСФАҺАНА КӘЛИШИ, ПЕШМАНЛЫҒЫ ВӘ ШАҺЫН ОНУ ӘФВ ЕТМӘСИ

Коркин хан өзүнүн гејри-ади вә кобуд һәрәкәтләриндән пешман олду. Онун гардашы оғлу Хосров хан*** Исфаһанда шаһын сарајында диванбәји иди. Коркин хан онун васитәчилији илә шаһа пәнаһ кәтириб, бојнуна гылынҹ бағлајараг Исфаһана кәлди. О, өзүнүн кечмиш әмәлләриндән ирәли кәлән пешманчылығыны билдириб, шаһдан үзр истәди. Шаһ да күнаһындан кечиб, ону әфв етди.

---

* Мүтәрҹим «Сәјјаһын тарихи»ни османлычадан фарс дилинә тәрҹүмә етмиш Әбдүррәззаг Мәфтун Дүнбулидир. *Ш. Ф.*

** Кеорки олмалыдыр. *Ш. Ф.*

*** Хосров хан Картли һөкмдары олмуш (1709—1711), сонрадан Иран гошунунун башчысы кими Гәндәһара гылчајиләр (әфганлар үзәринә һүҹум етмиш, орада өлдүрүлмүшдүр. *Фәгир Мәһәммәд Хејирхаһ.*

ҺИНД СӘФИРИНИН КӘЛӘРӘК ГӘНДӘҺАРЫ ЈЕНИДӘН КЕРИ ИСТӘМӘСИ

Бу әһвалатлар заманы Һиндистан падшаһы Гәндәһары кери алмаг һәвәсинә дүшәрәк, Шаһ Султан Һүсејнин сарајына елчи көндәрди вә бу бөјүк мәгсәдини нәзәрә чатдырды.

Шаһын вәзир вә әмирләри бир јерә топлашыб мәсләһәтләшмәдән сонра елчини хошакәлмәз үзрхаһлыгла мә'јус едиб, Гәндәһар галасынын мөһкәмләндирилмәси вә о јерләрә адлы-санлы сәрдарлардан биринин көндәрилмәсини лазым билдиләр.

Мәсләһәтләшмә заманы Коркин хан тәклиф олунду. Дедиләр ки, бу ишин бир нечә фајдасы ола биләр:

Биринҹиси, Күрҹүстан гошуну Коркин ханла Гәндәһар галасына кетдикдән сонра Күрҹүстан фитнә-фәсаддан тәмизләнәр;

Икинҹиси, Коркин хан шаһ тәрәфдән әфв олунан бир адамдыр вә буна көрә дә, о, шаһын ондан разы галмасындан өтрү јахшы хидмәт көстәрмәјә сә'ј едәҹәкдир;

Үчүнҹүсү, Коркин хан баҹарыглы бир сәркәрдәдир. О әкәр Гәндәһар галасында јерләшсә, Һиндистан падшаһы Гәндәһары [кери истәмәк] фикриндән тамамилә әл чәкәр.

Сәјјаһ дејир: Доғрудур, сарај әмирләри бу хүсусда әлверишли тәдбирләр көрмәјә сә'ј етдиләр вә бу ишә јахшы јанашдылар, лакин [онлар] буну билмирдиләр ки, сәрдарлыг сәрһәддарлыг демәкдир вә [буна көрә дә, кәрәк сәрдарын] ағлы вә баҹарығы башга әмирләрдән артыг, рәфтары исә башга баҹарыглы сәрдарлардан ики дәфә чох олсун. Бош јерә падшаһа јағы олмуш Коркин ханынса өзүнүн һакимијјәт вә игтидарыны өз ағлы вә рәфтары илә горујуб-сахламаг габилијјәти јохдур. Белә олан һалда, онун әмринә бир о гәдәр дә мүт'и олмајан күрҹүләрлә јола кетмәјиб, өз гафиллији вә мәстлији үчүндән Күрҹүстандан чыхан [Коркин хан] гошунлары әфган, өзбәк вә һиндли олан Гәндәһарда нечә ишләјәҹәк?

КОРКИН ХАНЫН ГӘНДӘҺАРА ЈОЛЛАНМАСЫ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ҺИНД ШАҺЫНЫН ХАҺИШИНИН РӘДД ЕДИЛМӘСИ БАРӘДӘ ШАҺ ВӘ ВӘЗИРЛӘРИН ГӘРАРЫ

Хүласә, Коркин ханы Гәндәһара сәрдар тә'јин етдиләр. Нәтичәдә исә, онун дүшүнчәсизлији, бачарыгсызлығы, сијасәтсизлији вә рәһмсизлијиндән әфганлар мә'јус олуб, шаһдан дөндүләр вә үмидсизлијә гапылдылар. Сәрдарларын ајры-ајры јерләрә көндәрилмәси, дава-далаш төрәнмәси [даһа] мәсләһәт билинмәди. Ишин нәтичәсиндә исә, Шаһ Султан Һүсејн тахт-тачы Исфаһанда әфган Маһмуда верди, сонра исә әфган Әшрәф Шаһ Султан Һүсејни Исфаһанда сукут вадисинә јоллады (јә'ни өлдүрдү—*Ш. Ф.)* вә Сәфәвиләр дөвләти сүгут етди.*

[Охучу,] ола билсин, сән күман едирсән ки, бу ишләр ағыл вә тәдбирдән асылы ишләрдир. Әсла јох. Бунлар әзәмәтли дәркаһын мәсләһәт билдији гәзавүгәдәрдән асылыдыр.

Б е ј т:

Санма иш ишкөрәнин мәшвәрәтиндән пејда,
Бүтүн ишләр фәләјин мәсләһәтиндән пејда.

Белә ки, иншаллаһ һәр шеј [Сизә] өз тәфсилаты илә мә'лум олачагдыр.

Хүласә, Коркин хан тәдарүкүнү көрүб, Гәндәһара јолланды. Гардашы оғлу Хосров ханы исә онун јеринә Күрчүстан дөвләтинин гајиммәгамы етдиләр.

Коркин хан Күрчүстан гошуну илә Гәндәһара чатараг, ораны мөһкәмләндирди, әфган тајфаларыны низам-интизама дә'вәт етди, өз сәдагәт вә мәһәббәтини вәли-не'мәтинә (Шаһ Султан Һүсејнә—*Ш. Ф.)* билдирди.

---

* Сәфәвиләр дөвләтинин пајтахты Исфаһанын 1722-чи илдә әфганлар тәрәфиндән истиласы вә Шаһ Султан Һүсејнин вәфатына бахмајараг Сәфәвиләр сүлаләси (II Тәһмасиб вә III Аббас) даһа 14 ил давам етмиш, јалныз 1736-чы илдә там сүгута уғрамышдыр. *Ш. Ф.*

МИР ВЕЈСИН ТАРИХИ, КОРКИН ХАНЫН ӘФГАН МИР ВЕЈСИ ИСФАҺАНА КӨНДӘРМӘСИ ВӘ БАШГА ӘҺВАЛАТЛАР

Мир Вејс хан әфган тајфалары ичиндә олдугча мө'тәбәр, әзиз вә һөрмәтли [бир шәхс] иди вә әфганларын она бөјүк итаәтләри варды. Олдугча мәғрур, еһтијатлы, ағыллы, бачарыглы вә ишкүзар адамды. Әфганларын она олан итаәтинә көрә гүруру һәддини ашмышды. Һиндистан әһалиси илә [дә] әлагәләри варды. Чохлу пул хәрчләјиб, бөјүк вар-дөвләтә чатмышды. Сәфәрә чыхмағы севирди. Хејли зәнкинләшмиш, һәдсиз-һесабсыз сәрвәт јығмышды.

Коркин хан она табе олмаг истәмир, онун мал-дөвләтинә пахыллыг едир, тамаһкарлыг едиб онун сәрвәтини әлиндән алмаг, онда олан һөрмәт вә иззәтә наил олмаг фикринә дүшмүшдү.

О, Мир Вејси өз һузуруна чағыраpаг, она өзүнүн һөрмәт вә нәвазишини билдирди вә Мир Вејси өз тәрәфиндән архајын етди. Онун еһтијатлы, ағыллы вә ишкүзар адам олдуғуну сөјләјәрәк, өзүнүн бә'зи бөјүк ишләрини һәјата кечирмәк бәһанәси илә ону Исфаһана көндәрмәк нијјәтини билдирди, она чохлу вә'дләр етди, үзүнә үмид гапылары ачды.

МИР ВЕЈСИН ИСФАҺАНА ЧАТМАСЫ

О, Коркин ханын сөзү илә Исфаһана јолланды. Коркин хан исә онун далынча шаһа вә һөкумәт адамларына [белә] јазды: «Мир Вејсин вүчуду бу дијарда фитнә-фәсада сәбәб олур. Онун башында исә үсјан вә түғјан һавасы вардыр. Ону кәрәк ораја чатан кими шаһ сарајында сахлајыб, кери дөнмәсинә ичазә вермәјәсиниз».

Әфган Мир Вејс Исфаһана чатандан сонра онун үзәриндә нәзарәт мәгсәдилә көзәтчи тә'јин едилди. О, бунун барәдә дүшүб, кәдәрләнди. Бир мүддәт бу фикир-хәјалда галды. Шаһ сарајындакы әмнијјәт гүввәләринин вә [башга] ишчиләрин ики дәстәјә бөлүндүкләрини, онлар арасында бәрк дүшмәнчилик олдуғуну билиб, бир гәдәр тәсәлли тапды. Белә ки, шаһ ишчиләринин нифагынын вә онларын али вә ашағы тәбәгәдән олан адамларла пис мүнасибәтләринин дөвләти завала апармаг нишанәси олдуғуну билди. О, ағыллы адам олдуғундан өз ишинин тәнәззүл вә тәрәггисини көтүр-гој едәрәк [һадисәләрә]

тәфәккүр нәзәри илә бахмаға башлады. Е'тимадүд-дөвләнин јанына кедиб она гијмәтли Кәшмир шаллары, гызыл саплы нәфис һинд парчалары һәдијјә верәрәк, онун адамларына да лајигли хидмәт етди. Ертәси күн Коркин ханын гардашы оғлу олан диванбәјинин евинә кедәрәк, она гијмәтли һәдијјәләр верди. Бир нечә күн кечәндән сонра јенә онун евинә кедиб, һөрмәтлә гаршыланды. Диванбәји ону өз јанына әјләшдириб, сөһбәтарасы Мир Вејсдән әмиси Коркин ханын давраныш тәрзи вә вәзијјәти барәдә әһвалпүрсанлыг етди. Мир Вејс хан һәкиманә тәрздә вә ағыл-идракла Коркин ханы тә'рифләјиб деди: «Коркин хан ағыллы, еһтијатлы, сабит фикирли вә узагкөрән бир адамдыр. О, рәијјәтпәрвәрдир, чәсурдур, икиддир вә һәшәмәтли шаһын садиг бәндәсидир, һал-һазырда исә Гәндәһарын иншасы илә мәшғулдур. Һинд падшаһы онун гүввәсини, мөһкәмлијини, гала алмаг бачарығыны вә ишкүзарлығыны билиб, тамаһыны Гәндәһар вилајәтиндән чәкмишдир. [Коркин хан] о дијары олдугча јахшы мүһафизә етмәкдәдир».

Диванбәји бунлары ешидиб, даһа сәбр едә билмәјәрәк, мәчлисдә әјләшәнләрә деди: «Мәним әмим әчәб ахмаг адамдыр. О, әкәр белә бир дост әлә кәтирмәк үчүн мин түмән пул да хәрчләсәјди, буна мүјәссәр ола билмәз, ону бу гәдәр хејирхаһлыгла тә'рифләјән вә ондан белә разылыг едән башга бир садиг адам тапа билмәзди. Коркин хан исә Мир Вејсин әксинә кедәрәк, шаһа вә дөвләт адамларына башга мәтләб әрз етмишдир».

[Диванбәји] өз әмисинә мәктублар јазараг, ону шаһ сарајында бол-бол тә'рифләјән белә садиг вә мүвафиг, ағыллы вә хејрхаһ бир адамы өзүндән инчитдијинә көрә вә шаһа экс-мә'лумат вердијинә көрә төһмәтләндирди.

Мир Вејс ики күндән сонра јенә дә е'тимадүд-дөвләнин евинә кедәрәк, әдәб-эрканла онун габағында дајанды. Е'тимадүд-дөвлә онунла сөһбәтә башлајыб, деди: «Бир нечә күн бундан әввәл јанымыза кәлмишдин. Чох сөһбәтләшдик, амма Гәндәһарын валиси һаггында сәндән сорғу-суал етмәк имканым олмады. О тәрәфләрдән нә кими мә'луматын варса, мәнә де».

Мир Вејс сорушуб-өјрәнмишди ки, шаһын һөкумәт адамлары бир-биринә гаршы нифаг вә әдавәтдәдирләр. Һәкимана бир тәрздә чаваб вермәји мәсләһәт көрмәјиб, дајанараг [она] бахды. Е'тимадүд-дөвлә өз сөзүндә исрар етди. Мир Вејс билдијини ачыг-ашкар она билдириб мүт'ичәсинә деди: «Әкәр иннән белә Коркин хан Гәндәһар дијарында ихтијар саһиби олараг галса бөјүк

фитнә-фәсад төрәнәчәкдир. Мә'лум олдуғуна көрә, о, сәһәрләр вә күнорталар һәмишә мәст вә хумардыр. Халгын шәрәфи, вар-дөвләти вә әһли-әјалы исә, өз нәфскарлығына гапылмыш бир күрҹүнүн ихтијарына тапшырылдығы үчүн ајаг алтына салынмышдыр. [Коркин хан] ҹамаатдан јығдығы гызыл-күмүш, ҹәваһират вә вар-дөвләтин һамысыны Күрҹүстана јоллајыб, өзүнә хәзинә вә сәрвәт топламагла мәшғулдур. Әввәлләр Күрҹүстанда төрәтмиш олдуғу үсјан вә фитнә-фәсады јенидән тәзәләмәјә вә араја гармагарышыглыг салмаға һазырдыр. Гошун вә хәзинә топлајараг, һинд падшаһы илә араны сазламышдыр. [О,] бу јахынларда елә бир фитнәкарлыг едәҹәкдир ки, чарәси мүмкүн олмајаҹагдыр».

Е'тимадүд-дөвлә деди: «Дара һәшәмәтли падшаһ өзү кими һәммәзһәб әскәрләри олан нәчинс бир ҹаһили мүсәлманлара вали тә'јин едәрәк, она һәддән артыг ихтијар вермишдир ки, бу да олдугча тәәҹҹүблүдүр. Бу ишин нәтиҹәси пешманчылыгдан вә бу әмәл дөвләтин тәлатүмүндән башга һеч нә олмајаҹагдыр».

Диванбәји илә әдавәти вә кини олан е'тимадүд-дөвләнин бу сөзләриндән Мир Вејс хејли мәмнун олду. Мир Вејс ев саһибинин мәһәббәтини газанмышды. Шаһын һүзурунда сөзбир олуб вә инадкарлыгла [Коркин ханын] намусуна, әдаләтинә вә тәгвасына шүбһәләрини билдириб, шәһадәт вердиләр вә дедиләр ки, Коркин хан она гаршы гәрәзли фитнә-фәсаддадыр.

Падшаһ буна көрә дә Мир Вејсин күнаһларындан кечиб, ону севиндирди. Мир Вејс белә вәзијјәтдән хошһал олдуса да, үрәји кәдәр вә горхудан хали дејилди.

МИР ВЕЈСИН МӘККӘ ЗИЈАРӘТИНӘ КЕТМӘСИ ВӘ ҮЛӘМАЛАРДАН ФИТВА АЛМАСЫ

Мир Вејс бир нечә вахтдан сонра зәрурәт үзүндән шаһдан Һиҹаз сәфәринә кетмәк үчүн рүсхәт истәди. О, көзәл Мәккә вә әзәмәтли Мәдинәдә о јерләрин үләма вә мүҹтәһидләринә һәдијјәләр верәрәк, бир сыра мәсәләләр сандығынын ағзыны ачды вә белә деди: «Мә'луматлы алимләр бу мәсәлә хүсусунда нә фикирдәдирләр? Биз (јә'ни әфганлар—*Ш. Ф.*) Шәрги Иранын гуртараҹағында, Һиндистан мәмләкәтинә битишик бир әразидә јашајырыг вә пак е'тигадымыз сүннилијәдир. Бир чох тајфа

вә гәбиләмиз вардыр. Нечә мүддәтдир ки, әчәм падшаһлары бизи өз һөкмранлыглары алтына алмыш вә биз онларын рәијјәтинә чеврилмишик. Бизә олмазын әзаб-әзијјәт верирләр. Һал-һазырда исә, надан вә чаһил, имансыз бир һаким өз залым гануну илә чанымыза дарашыб, бизи бәла вә мүсибәтләрә мүбтәла етмишдир. Онлары (әскәрләри—*Ш. Ф.)* «мүһафиз» адландырараг, үстүмүзә көз гојмушлар ки, онлар да шәриәтә хилаф олан бир нечә ишләрә башламышлар. Зүлм вә чәфаја гуршаныб, намусумуза әл узадыр, бизә һеч бир мәрһәмәт етмирләр. Оғул-ушағымызы оғурлајыб Күрчүстана јоллајараг, орада сатырлар. Гадынларымызы зорла өзләринә арвад едирләр. Әкәр биз ачизләрә дин јол верәрсә, онларын үстүнә гылынч чәкәрәк һарада көрсәк елә орадача өлдүрмәјимиз шәр'ән чаиздирми? Бәлкә сәф гуруб һамылыгла онларла дөјүшәк? Әкәр [онлара гаршы] мүһарибә е'лан етсәк, буну «чаһад» адландырмаг мүмкүндүрмү? [Белә бир јолда] өлдүрүләнимиз аллаһ јолунда шәһид олан бир шәхс сајыла биләрми? Әкәр биз онлара галиб кәләриксә вә онлары гәтлә јетириб, әсирләрини сатарыгса, [белә ишләр] бизә һалал сајыларммы? Бизим мәмләкәтимиз Һиндистана гәдәр узаныр. Биз әкәр өз мәмләкәтимизи һинд падшаһына версәк вә сүнни мәзһәбиндән олан бир шәхсә пәнаһ апарсаг, чаиз көрүнәрми? Бу әмәл шәр'и мүбаһисәјә сәбәб олмазмы? Бу барәдә рәсми һәгигәт гәләми илә фитва вермәнизи тәмәнна едирик.»

МИР ВЕЈСИН ИСФАҺАНА ГАЈЫТМАСЫ

Сүнни үләма вә мүчтәһидләр онун гаршыја гојдуғу мәсәләләрин чавабы үзрә фитва вердиләр. [Мир Вејс] фитваны көтүрүб чибинә гојараг үмидварлыг сандығыны мөһкәмләндирди, Һәччдән гајыдыб Исфаһана кәлди.

Јухарыда јаздығымыз кими, Иран халгына сиккә гызылын башга јерә ахмамасындан өтрү Һәчч зијарәти гадаған олунмушду. [Әввәлләр] Рум әһалиси вә әзәмәтли Мәккә вә көзәл Мәдинәдә јашајанлар Иран һачыларындан фајда көтүрүрдүләр, [сонрадан] онларын фајда јолу бағландығы үчүн үрәкләриндә Иран әһлинә кин вә әдавәт бәсләјән һәрәмејнин (Мәккә вә Мәдинә—*Ш. Ф.)* сүнни үләма вә мүчтәһидләри чох күчлү бир фитва јазыб [Мир Вејсә] вердиләр.

Мир Вејс Исфаһана кәләрәк, һәрби гуллугчулара, сарај әмирләринә, дост-танышлара, сәдагәтли адамлара вә шаһа лајигли һәдијјә вә совгатлар верди. Адамларын үрәкләрини әлә алдығы үчүн дөвләт башчылары арасында һөрмәти даһа да артды. [Онун] ағыллы һәрәкәтләри вә мүдрик рәфтары бәрк шөһрәт тапды. Шаһын да она бөјүк мәһәббәти гонду вә мәчлисләриндә мүлки мәсәләләрин һәлли заманы [Мир Вејслә] мәсләһәтләшмәјә башлады.

РУС СӘФИРИНИН ИСФАҺАН САРАЈЫНА КӘЛМӘСИ

Баш верән бу һадисәләр заманы Рус дөвләтиндән Ирана бир елчи (сәфир—*Ш. Ф.)* јолланмагда иди. Шаһа дедиләр ки, о, Ирана кәлмәк үчүн изн истәјир. Дөвләт башчылары бу хәбәри кәтирән шәхсдән бу елчинин кимлијини сорушдулар. Деди: «Онун ады Исраилдир. Өзү дә Гарабағын Гәјанындандыр*. Әсл ермәнидир вә Гәјан адлы јердә анадан олмушдур».

Буну ешидән дөвләт адамларынын һаллары дәјишди. [Дедиләр ки,] о, ермәнидир, гарабағлы рәијјәтимиздир, әсли дә Гәјандандыр. [Өзү дә] рус падшаһынын елчиси сифәтилә кәлиб шаһын мәчлисиндә әјләшәчәкдир ки, белә һал бизим рәијјәтләримизин, хүсусилә ермәни тајфасынын өз һәддини ашмасы демәкдир. Онун кәлиши мүнасиб дејилдир вә бу, бизим тәрәфимиздән ағыллы [тәдбир] сајыла билмәз. Онун [Ирана] кәлишинә кәрәк ичазә верилмәсин. Рус падшаһы исә әкәр елчи көндәрмәк истәјирсә, гој башга тајфадан олан башга бир адам көндәрсин.

Елә о вахтларда Франса падшаһы тәрәфиндән дә бир елчи кәлиб Исфаһанда јерләшмишди. Ады Муса (Бәлкә дә, Моисеј—*Ш. Ф.)* иди. Онун јанына адам јоллајыб, рус елчисинин кимлији барәдә мә'лумат сордулар. О, чавабында јазды: «Онун ады Исраилдир, әсли ермәнидир. Тачир кими Фирәнкистана (Авропаја—*Ш. Ф.)* кетмиш, Франса гошунунда бир мүддәт гәнвәчилик етмишдир. Сонрадан ону дөјүшчү сифәтилә ордуја гәбул етмишләр. [О,] бир чох сәфәрләрдә олмуш, сонралар Немсәјә (Алманијаја—*Ш. Ф.)* кедәрәк, о дөвләтдә хејли хидмәт етмишдир. [Даһа] сонралар исә, Москва чары-

* Гафан олмалыдыр. *Ш. Ф.*

нын јанына јолланмыш, Орагда (?—*Ш. Ф.)* руслар она бөјүкбашы вәзифәси вермишләр. О, өзүнүн анадан олдуғу вәтәнини, һәмчинин гогум-әграбасыны көрмәк арзусуна дүшмүш, Немсә кралынын васитәчилији вә һимајәдарлығы илә Москва чарындан онун елчи тә'јин олунмасы хаһиш едилмишдир. [Нәтичәдә] рус падшаһы ону елчи ады илә бу өлкәјә јолламышдыр.»

О вахтларда Франса вә Немсә арасында мүһарибә олдуғу үчүн вә һәмин елчи дә Немсә падшаһынын һимајәси сајәсиндә елчи сифәтилә Ирана тә'јин олундуғуна көрә, елчиләрин вәзифәсинә ујғун олараг, Франса елчиси ады чәкилән Исраилә әдавәт һисси бәсләдијиндән, јазды: «Исраилин падшаһ мәчлисиндә әјләшмәк габилијјәти јохдур вә о дәни (алчаг, рәзил—*Ш. Ф.)* ерменилэрдәндир. Ермәни кешишләринин 7 тәригәтә әсасландыглары вахтларда онлар халга хәбәр вермишләр ки, бизим китабларда јазылдығына көрә, јахын илләрдә Иран торпағында ермәни тајфасындан олан бир шәхс падшаһлыг едәчәк вә бу торпаглары әлә кечирәчәкдир. [О,] бу мәмләкәтә дахил олуб, ермәниләрин гәдим дөвләтиндә олдуғу кими рәфтар етдикдән сонра кери гајыдачагдыр».

Бу һекајәтә үрәк бағлајан ермәниләрин интизар көзләри јолларда галмышды. Бу мәсәлә гејри-ади олдуғу үчүн шаһа әрз едиб дедиләр ки, һәмин елчи рус падшаһы тәрәфиндән Ширвана кәләрәк, Хәзәр дәнизи јахынлығында јерләшән Нијазабад адлы бир јерә чатмыш, орадан Шамахы шәһәринә јетишәнә гәдәр она 300 ермәни бирләшмиш вә ону бөјүк һәшәмәт вә гүрурла [шәһәрә] кәтирмишләр. Шамахы шәһәриндә дә 500 ермәни онун әтрафында топлашмышдыр. Сәфир Исраил һијләкәрликлә вә мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәдилә јанында јығылан ермәниләрә демишдир: «Мән ермәни падшаһларынын нәслиндәнәм».

Бу сөз ермәниләрин арасында тез јајылды вә дедиләр: «Бизим китабларымызда јазыланлардан көрүндүјү кими, бу адам вә'д олунан һәмин падшаһдыр вә һөкмранлыг иддиасы илә зүһур олмушдур. Бизә онун гејрәт вә көмәји лазымдыр».

Франса елчиси [бу һадисәдән] хәбәрдар олуб, шаһы тапараг она әрз етди: «Бу ишә һазырлашмаг лазымдыр, јохса бөјүк бир фитнә үзә чыхачаг вә нәсә бир һадисә баш верәчәкдир».

Падшаһ бу сөһбәтдән фикир-хәјала далды. Е'тимадүд-дөвләни чағырыб, онунла Исраилин [Ирана] кәлмәси, јахуд да онун Москваја гајтарылмасы хүсусунда

мәсләһәтләшди. Е'тимадүд-дөвлә дә әмирләр вә бөјүк вәзифә саһибләри илә мәсләһәтләшди, онларын бә'зиләри [Исраилин] кәлмәсини, бә'зиләри исә кери гајтарылмасыны мәсләһәт көрдүләр.

СӘФИР БАРӘДӘ МИР ВЕЈСИН МӘСЛӘҺӘТИ

Нәһајәт чәтин ачылан бу дүјүнүн һәллиндә илишиб галдылар вә вәзијјәт барәдә Мир Вејслә мәсләһәтләшдиләр. О, әввәлчә тәрәфләри диггәтлә динләјиб өз фикрини демәкдән чәкинди. Мүгабил тәрәфин исрарыны көрүб, зәрурәт үзүндән әрз етди: «Бу бәндәнин (јә'ни Мир Вејсин—*Ш. Ф.)* нагис ағлына көрә белә көрүнүр ки, елчи Исраил бура кәләрсә һеч бир фитнә баш верә билмәз. Бунун чарәси онун үзәриндә кешикчи гојмаг, [лазым кәләрсә] ону зәһәрләмәк ола биләр. Јох, әкәр она кери гајытма ичазәси верилсә, ола биләр ки, рус падшаһы олан Москва чары бу ишә дөзмәјиб гејрәтә кәләр вә бөјүк фитнә-фәсад вә говға баш верәр. Коркин хан да, әввәлләр шаһа јағы кәсилмишди.

Иранда ермәниләр чохдур. Күрчүстан чамаатынын һамысы ермәнидир.* Коркин ханын гардашы Рәзми хан һал-һазырда рус падшаһынын јанындадыр. [Руслар] ону әлдә бәһанә едиб Күрчүстана көндәрәр, Күрчүстан чамааты да онун әтрафына јығышар, рус падшаһынын өзү дә бура һәрәкәт едәр, башга ермәниләр дә она бирләшәр вә белә олан һалда гәтл-гарәтин өнүнү алмаг олдугча чәтин ола биләр. Әтрафда јашајан ермәниләр арасында тачир вә варлы адамлар чохдур. Онлар да өз хәзинә вә пуллары илә рус падшаһына көмәк едәр, нәтичәдә исә бу бәдбәхтлији рәф етмәк мүмкүн ола билмәз. Коркин хан [да] Гәндәһарда бундан хәбәр тутар, әфганлары башына топлајыб, онлара пул вә мал верәр, һинд падшаһына мүттәфиг олар.

Сизин бәндәниз дә о дијардан говулмушдур. Башга бир адам онларын фәсад тонгалыны сөндүрә билмәз».

* Мүәллифин субјектив вә сәһв фикри. Көрүнүр, она белә мә'лумат верибләрмиш. *Ш. Ф.*

МИР ВЕЈСИН ГӘНДӘҺАРА ТӘРӘФ ЈОЛА ДҮШМӘСИ

Хүласә, Мир Вејс мәсләһәтини нәзәрә чатдырдығы вахт өзүнүн вәзијјәтини дә билдирмәји унутмады. Сонра, онун дедикләрини падшаһа чатдырыб дедиләр: «Мир Вејс мәсләһәт билир ки, елчијә [Ирана] кәлмәк ичазәси верилсин». Әмир вә башга дөвләт адамлары онун фикрини бирчә-бирчә шаһа әрз етдиләр вә рә'јини бәјәндиләр. Онун Гәндәһара кетмәси үчүн ичазә верилди. Е'тимадуд-дөвлә она кағыз вериб [деди ки,] әкәр Коркин хан сәнә бир пислик едәрсә, буну падшаһын сарајына билдир ки, о өз чәзасыны алсын. Диванбәји исә өз әмисинә белә јазды: «Мир Вејс падшаһын нәзәри алтындадыр. Падшаһ Мир Вејси Гәндәһара јолламышдыр, онунла меһрибанлыг ет».

Хүласә, Мир Вејс әчәм зинданындан камандан чыхан ох кими чыхыб, өзүнү Гәндәһара чатдырды. Рус елчисини [исә] сараја дә'вәт етдиләр вә вәзифәсини ичра етдикдән сонра ону рус мәмләкәтинә кери јолладылар.

МИР ВЕЈСИН ГӘНДӘҺАРА ЧАТМАСЫ ВӘ КОРКИНИН ГӘТЛИ ҮЧҮН МӘСЛӘҺӘТЛӘШМӘСИ

Мир Вејс Гәндәһара чатан кими Коркин ханын әтрафындакы әфганлары өз башына јығыб онлара ән'ам вериб, һөрмәт етди. Бир сыра көрүшләрдән сонра таныш-лары, тајфа вә гәбилә [башчылары], гәдимдән бәри она садиг олан адамлар кәләрәк, иттифагда сабитгәдәм вә мөһкәм әгидәли олачаглары, онун јолунда чан вә баш-дан кечәчәкләрини билдирдиләр. Бүтүн әфганлар вә бәлучлар Гур'ан кәтириб анд ичдиләр. Мир Вејс е'тимадуд-дөвләнин мәктубунун мәзмунуну да нәзәрә чатдырыб, деди ки, гој ону әзбәрләсинләр, фүрсәти гәнимәт билиб, рәвафезләрин* вә күрчүләрин зүлм вә әзабларыны јада салсынлар. Онларын [јерли халгын] әһли-әјаллары илә етдикләри һәрәкәтләри [бир дә] хатырладылар вә ислам гејрәтини јада салдылар. Бундан сонра Мир Вејс бир дәстә әфганы гызышдырыб Коркин ханын үстүнә шикајәтә јоллады ки, куја бәлуч чамааты һүчум едәрәк онларын мал-гараларыны апармышдыр, Коркин хан [онлары] чәзаландырмаг үчүн күрчүләрлә атлара сүвар олуб јола дүшдү. Мир Вејс исә онларла дөјүшмәк үчүн бәлучлара кизли хәбәрдарлыг етди.

Коркин хан шәһәрдән чыханда әфганлар ики дәстәјә бөлүнүб, онун јолуну көзләјирдиләр. Мәсәләдән бихәбәр олан Коркин хан мејдана чатаркән сувари әфганлар куја онунла саламлашмаг үчүн јахына кәлдиләр. Интигам һисси ашыб-дашан әфганлар сел кими күрчүләрин үстүнә төкүлүшдүләр. Коркин хан фир'он кими бәла туфаны ичиндә гәрг олду. [Бу һадисәни] Гәндәһара билдирмәк үчүн бирчә күрчү дә сағ-саламат гуртара билмәди.

* Әфганлар гызылбаш Сәфәвиләри белә адландырырдылар. *Ш. Ф.*

КОРКИНИН ГӘТЛИНДӘН СОНРА МИР ВЕЈСИН ӘФГАНЛАРЛА МӘСЛӘҺӘТЛӘШМӘСИ

Әфганларын мәгсәдләри һәјата кечән кими Мир Вејс онлары бир јерә јығыб, мәсләһәт вә нәсиһәтлә бујурду ки, өз нијјәтләриндә сабитгәдәм олсунлар. Әфганлар она дуа етдиләр. Мир Вејс онлара деди: «Инди силәзә мә'лум олсун ки, е'тимадуд-дөвләнин Коркин хан барәдәки фәрманы сахта иди. Баш верән бу иш исә дин гејрәтимиздән ирәли кәлди. Мән бу иши көрмәјә мәчбур олдум. Олан олду, кечән кечди. Кәрәк инди әлбир олаг, чанымызы, малымызы, гејрәтимизи ислам дини јолунда фәда едәк. Әчәм падшаһына бизим үсјанымыз вә дүшмәнчилијимиз мә'лум оларкән о, шәкк-шүбһәсиз интигам алмаг фикринә дүшәчәк вә гошун топламаға башлајачагдыр. Аллаһ етмәмиш, әкәр о, бизә галиб кәләрсә һамымызы гылынчдан кечириб, әһли-әјалымызы әсир едәчәкдир».

Бу сөзләри ешидән әфганлар бу ишә гәдәм басдыглары үчүн пешман олдулар. Дедиләр ки, «әчәм падшаһы вар-дөвләт вә күч-гүдрәт саһиби олдуғу һалда бир нечә рәијјәт тајфадан ибарәт олан бизләр онунла зиддијјәтә нечә кирә биләрик? Мәкәр онун гәзәб вә гәһр пәнчәсиндән гуртулмаг олармы?»

Мир Вејс мүдрик вә ағыллы адам иди. Онларын сөз-

ләри мүгабилиндә деди: «Кәм мин фиәти гәлиләтән ғәләбәт фиәтә кәсирәтән би изниллаһ».*

Бә'зи адамлар [бу сөздән] архајынлашдылар, бә'зиләри исә тәшвиш вә һәјәчан ичиндә галыб, «биз падшаһдан дөнмәјәчәјик,—дедиләр,—сәрдар Коркин хан малымыза, адамларымыза вә әһли-әјалымыза зүлм әлини узадараг, бизим гулағымыз ешидә-ешидә Пејғәмбәрин тәрәфиндә дуранлары сөјүрдү».

Мир Вејс деди: «Бу—Һичаз үләмаларынын фитвасыдыр ки, сиздән өтрү [онлардан] алмыш вә кәтирмишәм. Бундан әлавә һинд вә Мәвар-әннәһр алимләринин дә фитвалары әлимдәдир». Әфғанлар [һәмин] фитвалары көрүб гејрәтләндиләр вә чаһад етмәк вә дөјүшмәк гәрарына кәлдиләр.

ГӘНДӘҺАРЫН «ЧӘНКИГАЛА»СЫНЫН ӘЛӘ КЕЧИРИЛМӘСИ

Мир Вејс әфғанларла атлара сүвар олуб, гәфилдән Гәндәһар галасына кирәрәк, Коркинин даруғәсини**, забитләрини вә күрчү дөјүшчүләрини тутуб гәтлә јетирди, бүрчләри вә шәһәри өз адамларына вериб, онларла мәсләһәтләшмәјә башлады.

ҺӘРБИ КӨМӘК АЛМАГ ҮЧҮН МИР ВЕЈСИН ҺИНД ШАҺЫНА МӘКТУБ КӨНДӘРМӘСИ

Мир Вејс һинд падшаһына јахынлашмаг фикри илә Һиндистанда олан достларына, һинд падшаһына вә орадакы бөјүкләрә мәктублар јазыб, онлары өз һәрәкәтләриндән хәбәрдар етди. Хаһиш етди ки, әкәр Иран падшаһы тәрәфиндән әфғанларын үстүнә гошун јеридиләрсә вә онлар мүдафиә олуна билмәзләрсә, һинд падшаһы тәрәфиндән һимајә олунсунлар вә падшаһ имкан дахилиндә онлара көмәк етсин. Һәркаһ [Иран шаһына] һеч вәчһлә мүгавимәт көстәрмәк мүмкүн олмазса, бүтүн әфган тајфаларыны көчүрүб, Һиндистана апарсынлар.

---

* Аллаһа үз тутан кәсләр чохларына аз адамла да галиб кәләр» (әрәбчә) *Ш. Ф.*

** Даруғә (дарға)—бурада галабәјимәнасындадыр. *Ш. Ф.*

МИР ВЕЈСИН ИРАН ШАҺЫНА МӘКТУБУ

Мир Вејс Гәндәһарда там һакимијјәтә малик олду вә е'тимадүд-дөвләјә вә падшаһа ашағыдакы мәзмунда мәктуб јазды: «Әфғанлар Коркин ханын пис рәфтарындан тәнкә кәлиб ону күрчүләрлә бирликдә гәтлә јетирдиләр вә мәни зорла апарыб Гәндәһара чатдырдылар, үсјан вә түғјан етдиләр. Әкәр, инди падшаһ интигам алмаг фикринә дүшүб бу дијара гошун көндәрәрсә, әфган гошуну ајаг үстәдир, ола биләр ки, чан-башла дөјүшә киришәр. Аллаһ етмәмиш, әкәр зәфәр әлдә едилсә, јахуд ачиз галыб Гәндәһар мүлкүнү Һиндистан падшаһына верәрләрсә о вахт бу ишин һәлли чәтинләшәр. Бу бәндә (јә'ни, Мир Вејс—*Ш. Ф.*) беләә мәсләһәт билир ки, [бураја] гошун көндәрилмәси бир гәдәр ләнкидилсин ки, бу бәндә падшаһын тәрәфдары олдуғундан, әфганларын фитнә атәшини тәскинлик сују илә јатыра билсин».

Мир Вејсин мәктубу падшаһа чатанда вә онун түғјан вә үсјаны күндән-күнә даһа ајдын нәзәрә чарпанда падшаһ әмир вә вәзирләрлә мәсләһәтләшди. Бә'зиләри [әфганлар үзәринә] гошун јолламағын мүнасиб, бә'зиләри исә бунун намүнасиб олдуғуну билдирдиләр. Хүласә, беләә гәрара кәлдиләр ки, Коркин ханын гардашы оғлу Хосров ханы Гәндәһара сәрдар көндәрсинләр. Күрчүстанын е'тибарлы бир гошунуну он алты мин нәфәрлик гызылбаш ләшкәри илә бирликдә Аббасгулу бәј адлы бир сәрдара тапшырдылар. Хосров ханын вә гызылбаш ләшкәринин хәрчләрини тә'мин етмәк мәгсәдилә ики јүз алтмыш мин түмән мәбләғиндә гызыл сиккә вердиләр. Гызылбаш ләшкәри үчүн ики јүз мин түмән, Күрчүстан гошуну үчүнсә алтмыш мин түмән ајырыб ики јүз алтмыш мин түмән пулу Аббасгулу бәјә вердиләр вә ону бу гошунларын үстүнә нәзарәтчи гојдулар. [Онлар] 1124-чү илдә мүгәддәс Мәшһәд јолу илә Гәндәһара јолландылар.

КЕДИШ-КӘЛИШ ЈОЛУНУН МИР ВЕЈС ТӘРӘФИНДӘН КӘСИЛМӘСИ ВӘ ХОСРОВ ХАНЫН ӨЛДҮРҮЛМӘСИ

Мир Вејс Гәндәһарын әкин саһәләрини бичдириб, галаја бол азугә топлады. Гошунун кечәчәји јоллар үстүндә олан әкинләри исә јандырыб ајры-ајры һүчум

көзләнилән јерләрдә вә гала гапыларында мүһафизә мәгсәдилә чохлу әскәр јерләшдирди. Өзү исә бир дәстә сүвари вә пијада илә Гәндәһар галасында әјләшәрәк галадарлыг вәзифәсини ичра етмәјә башлады. Хосров хан ејш-ишрәт едә-едә, шәраб ичә-ичә, кабаб јејә-јејә пајыз фәслиндә Гәндәһара чатды. Јоллар јандырылмыш, азугә вә үлуфә* јоха чыхмышды. Гаршыдан гыш кәлдији үчүн гызылбаш гошунунун әһвалы писләшди. Нә галмаг, нә дә кетмәк имканы јох иди.

М и с р а:

Һеч кимсәјә аләмдә бу һал гисмәт олмасын.

ИРАНЛЫЛАРЫН ГӘНДӘҺАРА КӘЛМӘСИ, ОНЛАРЫН МӘҒЛУБ ОЛАРАГ ФӘРАР ЕТМӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Сөзүн гысасы, гызылбаш[лар] зәрурәт үзүндән Гәндәһардан чыхдылар. Хосров хан [исә] Күрчүстанын алты мин сүвариси илә ордунун архасыны ирәли дөндәрди (јә'ни ордуну кери гајтарды—*Ш. Ф.)* Аббасгулу бәј [бу] ордудан ајрылыб, Гәндәһар галасына [тәрәф] јолланды. Мир Вејс дәрһал өз ордусунун сүвари вә пијадаларыны топлады. [О,] 600 дәвә топлајараг онларын үстүнә топ гојду вә дәвәләри зәнбурәк** вәзијјәтинә кәтирди. [О,] гызылбаш гошунунун архасындан һүчум едиб Хосров ханла дөјүшә башлады.

Хосров хан өлдүрүлдү. Беш јүз күрчү сувариси һәмин мә'рәкәдән гуртулуб фәрар јолуну тутду, галанлары исә ити хәнчәрә јем олдулар. Ордунун бүтүн силаһ вә азугәси Мир Вејсин әлинә кечди.

Әфганлар [фәрар етмәкдә олан һәмин] беш јүз күрчүнүн ардынча јолландылар. Күрчүләр гылынчларын сығал ајнасында өз өлүмләрини көрүб бир јерә чәмләнәрәк әфганлара һүчум етдиләр. Әфганлар ики дәстә тәш-

---

* Ү л у ф ә—дөвләт мә'мурларыны, елчиләри, чапарлары, әскәрләри әрзагла, онларын миник һејванларыны исә јемлә тә'мин етмәк үчүн алынан верки. *Ш. Ф.*

** З ә н б у р ә к—XV—XVI әсрләрдә бир сыра Јахын Шәрг өлкәләриндә дәвәләрин үстүнә топ гојур, дөјүш вахты дәвәләри јерә јатырдыр вә топчулар һәмин топлардан мүхалиф тәрәфә атәш јағдырырлар ки, бу да «зәнбурәк» адланырды. Бу үсул топларын дашынмасы вә вахтлы-вахтында фәал һала кәтирилмәси үчүн мүнасиб иди. *Ш. Ф.*

кил едиб һәмлә едән кими күрчүләрин һамысы фәрар јолуна үз тутду. Әфганлар [даһа] онлары тә'гиб етмәјиб, гајытдылар вә ордудан әлә кечән гәниимәтләри бир јерә јығыб бөјүк вар-дөвләтә саһиб олдулар.

Мир Вејс [бундан сонра] једди ил јашады. [Бу мүддәт әрзиндә] һәр ил гызылбаш гошуну она һүчум едир вә һәр дәфә мәғлуб олурду.

МИР ВЕЈСИН ХӘСТӘЛӘНМӘСИ, ВӘСИЈЈӘТИ ВӘ ВӘФАТЫ

Сонрадан Мир Вејс өлүмчүл хәстәлик јатағына дүшдү. Әфганлар онун өләчәјини билиб пәришан олдулар.

О, һәмишә әфганлара белә вәсијјәт едәрди: «Әввәлән, сизи мән һагг-таалаја тапшырырам. Санијән, кәрәк дүшмәнләринизә [гаршы е'лан] етдијиниз чаһады бөјүк диггәт вә чидд-чәһдлә һәјата кечирәсиниз. Нә олурса олсун, бир-биринизә гаршы үрәк кенишлијинизи—һимматинизи уча тутун. Һамыныз мүттәфиг олун. Дүшмәнә баш әјмәјин. Онларын верәчәкләри зијанын гаршысыны вахтында алын. Әчәм халгы [өз араларында] ихтилаф вә нифагдан хали дејилдир. Онларын дөвләти завала уғрамагдадыр. Сизин әмәлләринизин һәгигәти онларда вәһшәт вә дәһшәт әмәлә кәтирәчәкдир. Кәрәк сиздә үрәк ајрылмазлығы вә дәруни бирлик олсун ки, аллаһын көмәји илә гәләбә әлдә едиб, Исфаһаны әлә кечирәсиниз».

[Мир Вејс] бу сөзләри дејиб ахирәт дүнјасына јолланды.

МИР АБДУЛЛАНЫН ГӘНДӘҺАРДА СӘЛТӘНӘТ ДӨВРҮ

Мир Вејсдән сонра гардашы Абдулланы онун јеринә тахта чыхардылар. Онун дөјүшә һеч бир мејли јох иди, евдә раһатча әјләшмәји сәфәр мәшәггәтиндән үстүн тутурду.

[Абдулла бир күн] әфганлары топлајыб, онларла мәсләһәтләшәрәк деди: «Кәрәк гызылбаш[лар]ла сүлһ бағлајаг. Онларын бир нүмајәндәси бураја кәләрәк һәмишә

бизимлә олмалыдыр. Диванын малыны да бир јерә јығараг, кәрәк илбәил падшаһ хәзинәсинә тәһвил верәк вә сакитчә әјләшәк».

Онун бу сөзләри әфганларын хошуна кәлмәди вә Абдулланын мәһәббәти онларын үрәјиндә әдавәтә чеврилди. Онлар өз нифрәтләрини бүрузә вериб, дедиләр: «Мин һијлә вә тәдбирлә јахамызы онларын әлиндән гуртара билмишик. Инди бәс нечә сүлһә разы олараг өз ихтијарымызы онлара тапшырыб, динимизи, торпагларымызы вә чанымызы әлдән верәк?»

Белә дејиб, чаһада бел бағладылар. Мир Абдулла бә'зи әфганларын үрәкләрини әлә алыб, онлары сүлһә разы етди. Бу хүсусда бир мәктуб јазыб, кизличә шаһа јолладылар.

МАҺМУДУН БӘ'ЗИ ИШЛӘРИ ВӘ ОНУН ӨЗ ӘМИСИНИ ӨЛДҮРМӘСИ ҺАГГЫНДА

Мир Вејсин үч оғлу варды. Атасы өлән вахт онларын ән бөјүјү олан Мир Маһмуд 18 јашында иди. О, өз әмиси Мир Абдулланын тәрбијәси алтында бөјүмүшдү. Мир Вејс ону һамыдан чох севирди. Мир Маһмуд дөјүшләр вахты [һәмишә] атасы илә оларды.

Әчәмлә сүлһ бағламаға гәтијјән разы олмајан [Мир Вејс] өләркән ону гардашы Мир Абдуллаја тапшырды.

Мир Абдулланын [әчәм шаһына] јаздығы мәктуб [Мир Маһмудун] әлинә кечди. О, бир күн әлинә гылынч көтүрүб Мир Абдулла јухуда икән ону гәтлә јетирди. Әчәмлә сүлһ бағламаг мәсәләсиндә әмиси илә әлбир олан адамларын һамысыны әлә кечириб өлдүрдү. Гур'анын ајәләринә әсасланыб чаһад етмәк барәдә әфганлара мәсләһәтләр вермәјә башлады. Сонра [белә] деди: «Әмим Мир Абдулла өз тајфасына хәјанәт етди. Нечә вахтдыр ки, биз раһат нәфәс алырдыг, [амма о,] бизим јахамызы тәзәдән дүшмән әлинә вермәк истәјирди».

[Мир Маһмуд] әмисинин шаһа јаздығы мәктубу әфганлара охуду. Әфганлар ону севирдиләр. [Буна көрә дә] ону атасынын јеринә тахта әјләшдирдиләр. Мир Маһмуд гошун һазырлығына башлады.

ДӨВЛӘТ Ә'ЈАНЛАРЫНЫН СӘФИГУЛУ ХАНЫ ВӘ ОНУН ӨВЛАДЫНЫ ӘФГАНЛАРЛА ДӨЈҮШӘ КӨНДӘРМӘЛӘРИ

Һәзрәт шаһын ә'јанлары Сәфигулу ханын Гәндәһара сәрдар тә'јин олунмасыны мүнасиб билдиләр. О, бир мүддәт Исфаһан һөкумәтинә башчылыг етмишди. Дөвләт башчылары арасында ән тәчрүбәли вә ағыллы адам иди. Шаһ сарајындакы јүксәк рүтбәли шәхсләр ики дәстәјә бөлүндүкләриндән ихтилаф јарандығы үчүн Сәфигулу хан ишдән чыхарылыб кушәнишин олмушду. Бу дәфә сәрдарлыг тәклифи она едилди вә о, бунунла разылашмады. Шаһ она хәләт вә даш-гашларла бәзәдилмиш тач јоллады. [Сәфигулу хан] јенә дә разылашмајыб, деди: «Сәрдарлар индијә гәдәр бу ишин өһдәсиндән кәлә билмәдиләр, чүнки онларын һеч бир игтидар вә ихтијарлары јох иди. Бу вахта гәдәрки сәрдарларын һеч бири гүдрәт саһиби олмамышдыр. Гошунун ҹәнк етмәси үчүн әскәрләрин сәрдардан горхмалары лазымдыр. Әкәр сәрдарын өз дахилиндә горху вә тәмәнна [һиссләри] оларса, ондан һеч нә чыхмаз. Һәр шејдән писи будур ки, шаһын сарајында әмирләр вә јүксәк рүтбәли дөвләт адамлары арасында нифаг олдуғу үчүн дүшмәндән интигам алмаг мәсәләси [бизә] мүјәссәр ола билмәјәчәкдир. Белә олан сурәтдә сәрдарын гәләбә әлдә етмәси, јахуд мәғлуб олмасы арасында һеч бир тәфавүт јохдур вә мән белә бир ишин өһдәсиндән кәлә билмәрәм».

Јенидән мәсләһәтә башладылар вә јенидән Сәфигулу ханы бу вәзифәјә намизәд мәсләһәт билдиләр. О, јенә дә разы олмады.

Һијләкәрлијә әл атдылар. [Сәфигулу ханын] он једди јашында гәшәнк вә мүтәнасиб гәдд-гамәти олан бир оғлу вар иди. Шаһ тәрәфиндән она хәләт, гијмәтли даш-гашы олан тач вә онун сәрдар тә'јин едилмәси барәдә сәнәд көндәрилди. О чаван оғлан көндәрилән шејләри дәрһал гәбул етди. Атасынын ајагларына јыхылыб, мин хаһишлә вә тә'кидлә атасыны разы салды. О, оғлуна олан мәһәббәтинин чохлуғундан сәрдарлыг вәзифәсини гәбул едәрәк, он алты мин нәфәрлик гызылбаш гошуну вә он једди јашлы оғлу илә [Исфаһандан] чыхыб, Гәндәһар јолуна үз гојду.

ИРАНЛЫЛАРЫН МӘҒЛУБИЈЈӘТИ, СӘФИГУЛУ ХАНЫН ВӘ ОНУН ЧАВАН ОҒЛУНУН ӨЛДҮРҮЛМӘСИ

Һәзарә әфганлар* гызылбаш [гошунунун] һүчумуну Мир Маһмуда билдирдиләр. Мир Маһмуд ләнкимәдән онларын мүдафиәси үчүн гошун көндәрди.

Сәфигулу хан бәдәндәки руһ кими өз оғлундан ајрылмырды. Гәндәһара һүчум олан күн, о кәклик јеришли чаван оғлан тәсадүфән үч нәфәр сувари илә ова кетмишди. Әфган гошунунун гуламлары бир нечә дәстәјә бөлүнүб ов ахтармагла мәшғул икән онунла гаршылашдылар вә араларында дөјүш баш верди. О накам чаван әфган гуламлары тәрәфиндән өлдүрүлдү. Сувариләрин галаны да әфган гошунунун гылынчларындан гопан атәш шө'ләсиндә пәрванә кими јаныб һәлак олдулар. Бу хәбәр онун атасына чатды. Ешидән кими ағлыны итириб бајылды. Гәзәб вә инады үзүндән ихтијар чилову онун әлиндән чыхды.

О вахт Мир Әсәдулла чохлу әскәрлә әфган гошунунун көмәјинә кәлиб Маһмудун ордусуна бирләшди. Сәфләр гурулду.

Сәфигулу ханын гошуну дөјүшә башлады. Һүчум етмәји илә өлдүрүлмәси бир олду. Гызылбаш гошуну әзилди, [әскәрләрин чоху] өлдүрүлдү, аз бир һиссәси исә мә'рәкәдән гачыб шаһа бирләшмәјә мүвәффәг олду. Әфганлар онларын ордусуну гарәт едиб хејли севинчәк олдулар.

ИРАНЛЫЛАРЫН ӘФГАНЛАРЛА ДӨЈҮШӘ ЈОЛЛАНМАЛАРЫ

Бу дәһшәтли хәбәр әчәм[ләр]ин гулағына кәлиб чатды. Кәдәрләниб, раһатлыг вә истираһәт шамынын ишығыны әтәкләри илә өртдүләр. Бир тәдбир фикирләшмәк вә ишә чарә гылмаг истәдиләр. Мәсләһәтләшиб дедиләр: «Әкәр биз әфганлара е'тинасыз олсаг, онлар бизә е'тинасыз олмајачаглар. Јох, әкәр онлары дәф етмәјә јолласаг, башлар бада кедәчәкдир, падшаһлыг, дөвләт вә игбалымыз дүшмәнләр тәрәфиндән памал олачагдыр».

* Әфганыстанда һал-һазырда да јашајан бөјүк тајфалардан бири. Онлар монгол вә јерли әфганларын гарышығындан төрәмишләр. *Ш. Ф.*

Белә мәсләһәт билдиләр ки, ордуја ағыллы вә бачарыглы бир сәркәрдә тә'јин едилмәлидир. Ләзки е'тимадүд-дөвләнин гоһуму Лутфәли ханы бу ишдә мүнасиб билдиләр. Бу әснада Бәһрејн тәрәфиндән фәрјадчы (чарчы—*Ш. Ф.)* кәләрәк фәрјад етди ки, бәс бир нечә ил бундан әввәл Мәсгәт имамы Бәһрејн адасыны биздән алмыш вә һал-һазырда Бәндәр-Аббасы [да] тутмаг фикриндәдир. Һәмин хан (јә'ни Лутфәли хан—*Ш. Ф.)* бу мәсәләјә мәһәл гојмајараг Гәндәһара јолланды. Амма, бә'зи адамлар буну мәсләһәт көрмәдиләр. Хүласә, Бәһрејнә тәрәф јолландылар.

ИРАНЛЫЛАРЫН ПОРТУГАЛИЈАЛЫЛАРДАН КӨМӘК АЛМАГ ФИКРИНӘ ДҮШМӘЛӘРИ

Кәмијә силаһ вә азугә јығмаг истәдикдә мә'лум олду ки, кәмиләри јохдур. Португалија дөвләтиндән ичарәјә кәми котүрмәк истәдиләр. Ичарә пулу олдугча бөјүк мәбләғә бәрабәр иди.

Тәхминән әлли минлик бир гызылбаш гошуну Бәндәр-Аббасын јахынлығына кәлиб дәниз саһилиндә дајанды. Португалија дөвләтиндән олан капитан кәмиләри кәтириб саһилә јан алдырды вә ичарә һаггыны истәди. Лутфәли хан фикирләшиб деди ки, кәми[ләрин] ичарәсиндән өтрү бу гәдәр пулун Португалија дөвләтинә верилмәси шаһ дөвләтинә һеч дә мүнасиб дејил, чүнки Бәһрејн бу гәдәр пула дәјмәз. О гызыл пуллары бу әмәлијјатдан да мүһүм ишләрә хәрчләмәк кәрәкдир. Әкәр һәмин мәблә Мәсгәт имамына верилсә, [о өзү] Бәһрејни тәзәдән бизә верәр вә сүлһ әлдә едиләр.

Португалијалы капитан ичарә пулунун верилмәдијини көрүб кәмиләрин үзүнү дөндәрди, гызылбашлар да мәгсәдләрини ичра етмәдән кери гајытдылар.

МАҺМУДУН КИРМАНА ҺҮЧУМУ ВӘ ОНУН МӘҒЛУБИЈЈӘТИ

Бу әснада әфган Маһмуд Кирмана кәләрәк Кирман галасыны мүһасирә илә әлә кечирди. Гызылбашларын мәгсәди Бәһрејнин фәтһиндән сонра онунла һагг-һесаб чәкмәк иди. Лутфәли хан Кирманын [фәтһ олунмасы]

хәбәрини ешидиб о тәрәфә јолланды. Јол тозундан да чох олан гызылбаш гошуну чатыб әфганларла дөјүшә башлады. [Онлар] Кирманы алдылар. Маһмуд гачыб Гәндәһара кетди. Лүтфәли хан бу гәләбәдән сонра гошундан үлуфә вә әрзаг тәләб етди. Кирманын фәтһи вә әфганларын мәғлубијјәти бә'зи дөвләт башчыларынын рә'јинә мүхалиф олдуғундан һәсәдә дүшүб, Лүтфәли ханын тәләбинә әһәмијјәт вермәдән дедиләр: «Әмир Маһмуддан алдығымыз гәнимәтләр гошуна чатасы сурсатын вә үлуфәнин әвәзидир. Бундан өтрү шаһ хәзинәсини ачараг ону бошалтмаг ағылсызлыгдыр».

Бу мәсәлә Лүтфәли хана һали олдугда Кирмандан Шираза гәдәр дөвләт адамларынын пул, мал вә азугәләрини әскәрләрә пајлатдырды. Дәвә вә башга һејванлары онлара хилаф олан гошун башчыларына верди, гошуну көтүрүб Шираза јолланды.

Лүтфәли ханын бу һәрәкәти барәдә мә'лумат әлдә едән кими Исфаһандакы дөвләт башчыларынын кин вә гәзәбләри һәддиндән чох артды вә шаһа ондан шикајәт етдиләр: «Лүтфәли хан она әмр олунан тәрәфә кетмәјиб, вилајәти виран едә-едә Шираза јолланмышдыр». Лүтфәли хан әфганлары мәғлуб етдији үчүн шаһ онларын сөзләринә әһәмијјәт вермәдән деди: «Онун еләдији бүтүн күнаһлары бағышлајырам».

ДӨВЛӘТ АДАМЛАРЫНЫН Е'ТИМАДУД-ДӨВЛӘ ФӘТӘЛИ ХАН БАРӘДӘ МӘКР ВӘ ЈАЛАНЛАРЫ

Лүтфәли хан барәдә шаһа пис мә'лумат верән дүшмәнләринин әдавәт шө'ләләри фәләјә учалды. Бир јерә јығылыб онун дәф'и үчүн мәсләһәтләшдиләр вә дедиләр: «Е'тимадуд-дөвләнин гоһуму олан Лүтфәли хан әкәр бу дәфә тәзәдән әфганлар үзәриндә гәләбә әлдә етсә, шаһ тамамилә она мејл едәчәк, она даһа да јахынлашачаг, ишимиз чәтинләшәчәкдир».

Шаһ [о вахт] Теһранда иди. Моллабашы вә һәкимбашы шаһын истираһәт јеринә кедиб, өз палтарларыны зәрблә јерә чырпараг, фәрјад вә фәған едә-едә дедиләр: «Е'тимадуд-дөвлә Фәтәли хан Османлы дөвләтинин тәрәфдары олан күрд бөјүкләринә бу мәзмунда кағыз јазмышдыр: «Сизинлә бағладығым әһд вә пејмана риајәт едәрәк фүрсәт көзләмәкдәјәм. Үч мин сүвари көтүрүб

Теһрана кәлин. Кечә гәфилдән падшаһын сарајына һүчум едиб, гәфләт јухусунда икән онун ишини битирин».

[Онлар] кағызы шаһа вердиләр. Шаһ ону охујуб матмәәттәл галды. Садәдиллијиндән, бу әмәлин һијлә вә јалан олдуғуну анламады. Билмәди ки, [онлара] нә десин, нечә һәрәкәт етсин. Һијлә базарына даһа да рәвач верәрәк [моллабашы вә һәкимбашы] дедиләр: «Көрдүнмү ки, шаһын е'тимад јери олан е'тимадуд-дөвлә нечә бөјүк чәсарәт вә хәјанәтә әл узатмышдыр. Лүтфәли хан гошунла Шираза кетмишдир. [О,] Шираздан чыхыб Исфаһана кедәчәк вә ораны зәбт едәчәкдир. Кәрәк, тә'чили олараг ону тутуб кәтирмәк үчүн адам јоллајасан. Бу һәр шејдән мүһүмдүр. Е'тимадуд-дөвләнин мәктубунда онун мөһүрү ачыг-ашкар мүшаһидә олунур. Әкәр шаһ диггәтлә онун мөһүрүнә бахса, онда һеч бир шүбһә јери галмаз.»

Бу сөзләрдән гејрәтә кәлән шаһ горчибашыны чағырыб, [она] е'тимадуд-дөвләнин башын кәсәрәк онун һүзуруна кәтирмәси әмрини верди.

Б е ј т:

Асиман бәласы јерә енәндә
Кор олур, кар олур ағыллы бәндә

ДҮШМӘНЛӘРИН СУИ-ГӘСДИ НӘТИЧӘСИНДӘ Е'ТИМАДУД-ДӨВЛӘНИН КӨЗЛӘРИНИН ЧЫХАРЫЛМАСЫ

Моллабашы вә һәкимбашы мәчбур олуб [шаһа] әрз етдиләр ки, онун башы кәсилмәсин, елә көзләринин чыхарылмасы кифајәтдир. Әкәр өлдүрүлсә, онун топладығы бүтүн вар-дөвләт вә чаваһират зај олачагдыр.

Шаһын е'тимадуд-дөвләнин һәбс олунуб, һүзура кәтирилмәсини истәмәјинә бахмајараг, о ики динсиз, мүзүр адам мане олуб буна разылыг вермәјәрәк ону мәчлисә чағыртдырмадан һәр ики көзүнү чыхартдырдылар вә беләликлә үрәкләри сакитләшди.

Шаһ өзүнүн белә чаһиллијә баш гошмасындан кәдәрләниб, каһ фикир дәрјасына гәрг олур, каһ да ағылсызлыг вә гәзәб атәшиндә говрулурду. Һәрдән дә бу һөкмүн сәһв бир иш олдуғу еһтималыны дүшүнүр, илләрлә сынагдан чыхмыш белә садиг бир адамын хәја-

нәт етмәкдән узаг олдуғу гәнаәтинә кәлиб пешманчылыг чәкирди.

Шаһ бунлары фикирләшдикчә кәдәрләнирди. [О] гәзәб вә кәдәрин чохлуғундан јемәкдән, ичмәкдән галды, јухусу әршә чәкилди.

Кечәни баша вурду. Бу гәрибә фикирләр ичиндә өзүнүн белә тәләсик бир иш тутдуғундан пешман олду. Моллабашы вә һәкимбашыны јанына чағырыб деди: «Сиз мәни бу мәсәләдә алдатмысыныз. Бу ишин дүзкүнлүјүнү билмәк истәјирәм».

Әмр етди ки, чәррaһ кедәрәк, е'тимадүд-дөвләнин көзләринә мәлһәм гојуб онун сағалмасына чалышсын.

ЛУТФӘЛИ ХАНЫН ШИРАЗДАН ЧАҒЫРЫЛЫБ ЗИНДАНА АТЫЛМАСЫ

Бу әснада Лутфәли ханын тутулуб шаһын јанына көндәрилмәси барәдә Шираз һакиминә мәктуб јаздылар. Шираз һакими һәмин кағызы алдыгдан сонра Лутфәли ханы ордудан дарүлһөкумәјә (һакимин әјләшдији сараја—*Ш. Ф.*) гонаг дә'вәт етди. Елә ки, мәчлисдә кәнар адамлардан һеч ким галмады, шаһын фәрманыны чыхарыб она верди. Лутфәли хан әлләрини бир-биринин үстүнә гојуб «Сәм'иән вә тоуән»* дејәрәк, шаһын әмринә табе олду. Ону тутуб Исфаһана көндәрдиләр вә орада зиндана салдылар.

ШАҺЫН Е'ТИМАДҮД-ДӨВЛӘ ВӘ МҮТТӘҺИМЛӘРЛӘ МӘЧЛИСИ

Е'тимадүд-дөвләнин онун дүшмәнләри илә бирликдә һүзура кәтирилиб, онларын ишинә бахылмасы һаггында падшаһ фәрман верди.

О, көрүб-ешитдикләри барәдә онларын бир-бирләринә үзбәүз сурәтдә мә'лумат вермәләрини вә күнаһкары үзә чыхармағы әмр етди. Узун сорғу-суал вә данышыгдан сонра нәһајәт, е'тимадүд-дөвлә шаһын она вермиш олдуғу һүгуглар һаггында вә Сәфәви дөвләтиндә хидмәтләри барәдә бирчә-бирчә мә'лумат верди.

Шаһ сакит отуруб диггәтлә гулаг асырды. Һәгигәт

* «Ешитдим вә итаәт етдим» *(әрәбчә)*. *Ш. Ф.*

ашкар олдугда, она бөјүк пешманчылыг үз верди, е'тимадүд-дөвләнин сәдагәти, хидмәтләри вә сәмимијјәти јадына дүшдү. Онун көз јашлары јағыш кими сәпәләнмәјә башлады. Амма, нә фајдасы ки, о бичарәнин көзләри дүшмәнләри тәрәфиндән чыхарылмыш, үрәји гәмгүссәјә дүчар олмушду.

Шаһ риггәтә кәлдијиндән диванханадан чыхыб һәрәмханаја кетди. Сәјјаһ дејир ки, о вахтларда Шаһ Султан Һүсејнин дөвләтиндә [е'тимадүд-дөвлә Фәтәли хан кими] бүтүн Иран халгынын һөрмәтини газанан башга бир камил шәхс, рә'ј вә тәдбир саһиби олан башга бир адам мејдана чыхмамышды. Елә бир адамын белә мүсибәтә мүбтәла олдуғу мә'лум едилдикдә, артыг аллаһ тәрәфиндән онларын дөвләт күнәшинин гүруба доғру јөнәлдији ашкар олду. Бичарә Шаһ Султан Һүсејн јәгин етди ки, е'тимадүд-дөвлә онун дуз-чөрәји вә не'мәти сајәсиндә јүксәлмиш, мә'лум адамларын иблислији нәтичәсиндә көздән салынмышды. Она мә'лум олду ки, дүшмәнләрин дава-далашы мәһз гәрәз, кин, фитнә-фәсад, бөһтан, дүшмәнчилик вә һәсәддән ирәли кәлмишдир. Фикриндә тутду ки, онларын чәзасыны вермәк үчүн [е'тимадүд-дөвләни] јенидән дөвләт ишинә чәлб етсин, көзсүзлүјүнә бахмајараг, она һөрмәт олунсун, сәдарәт ишләриндә вәзифәјә тә'јин едилсин. [Лакин] бир-бирләри илә бәрк иттифагда олан нифаг саһиби дүшмәнләр [моллабашы вә һәкимбашы] шаһын истәјинин һәјата кечмәмәси үчүн сүбут-дәлилләр кәтириб, шаһы фикриндән дөндәрә билдиләр. [Беләликлә] шаһ нә дүшмәнләрин чәзасыны верә билди, нә дә е'тимадүд-дөвлә биринчи дәрәчәли мәгам вә мәнсәбә чатды. Һәтта ону өз вилајәтинә кедәрәк кушәнишин олмаға да гојмадылар. Ону Шираза апарыб көз дустағы етдиләр, јанына кәлмәјә һеч кәсә ичазә верилмәди, она күндә 50 түмән хәрчлик верилди.

Мир Маһмуд Исфаһана кәлдикдә, гызылбашлар онун әлинә дүшмәмәси үчүн е'тимадүд-дөвләни зәһәрләдиләр. Онун шаһын хошуна кәлән ишчиләриндән олан ики күрәкәнинә—Мирзә Рүстәмә вә Мәһәммәдгулу хана вар-дөвләт вә вәзифә вердиләр, е'тимадүд-дөвләнин башга гоһумларынынса вар-јохларыны вә мәнсәбләрини әлләриндән алыб ишдән чыхардылар.

Исфаһанда мәһбус олан Лутфәли хан хәстәләнмишди. Шаһ онун мүаличәси үчүн тәбиб көндәрди вә о, сағалды. Амма, чох кечмәдән, әфган[лар] Исфаһаны мүһасирә етдиләр. [Лутфәли хан гызылбашларын] она әф-

ганлара гаршы дөјүшә башчылыг етмәк һаггындакы тәклифләрини бир бәһанә илә рәдд едәрәк, гәбул етмәди. Исфаһан әфганларын әлинә кечдији заман Маһмуд Лүтфәли ханын шаһ вә дөвләт адамларындан инчик олдуғуну билиб [әфганлара] хидмәт едәчәјини күман едәрәк она меһрибанлыг вә һөрмәт-иззәт көстәрди. Буна бахмајараг, Лүтфәли хан гызылбашлара мејл едәрәк Исфаһандан Шаһ Тәһмасибин* јанына гачды. Бир нечә гызылбаш әфганлара өз сәмимијјәт вә мәһәббәтләрини изһар етмәк вә Маһмуда хидмәт көстәрмәк мәгсәдилә ону (Лүтфәли ханы—*Ш. Ф.*) Бәни-Исфаһанда тутуб Маһмудун јанына кәтирди. Маһмуд она аман вермәјиб, бәдәнинин шаггаланмасы әмрини верди. Лүтфәли ханын һәр парча әтини бир јолдан асдылар. Онун ики оғлу Шаһ Тәһмасибин јанында хидмәт едирди.

Хүласә, мәмләкәтин әһвалы пәришан, халг исә шаһдан вә дөвләт адамларындан мә'јус олмушду. [Чамаат] онлардан үз дөндәрмиш, гошун дағылмышды. Ләзкиләр исә, ләзки олан е'тимадуд-дөвләнин мәһв едилмәси сәбәбиндән бир јерә топланыб, Шәки вә Шамахыја һүчум едиб, гарәт вә тарача әл атдылар. [Онлар] Ширваны зәбт етдиләр, чүнки, дөвләт адамларынын онларын гаршысыны алмаг үчүн һеч бир имканлары јох иди. Әфган Маһмуд да гызылбашларын пәришанлығыны биләрәк, онларын дөвләтинин завала уғрајачағыны һисс етди, әфганлары топлајараг Исфаһан сәфәрини гәрарлашдырды.

ИРАН ШАҺЫНЫН ҺАКИМИЈЈӘТДӘ ОЛДУҒУ ВАХТ ЗУҺУР ЕДӘН КӨЈ ВӘ ЈЕР ҺАДИСӘЛӘРИ

Мин јүз отуз дөрдүнчү һичри илиндә (1721 милади) Тәбриздә елә бир зәлзәлә баш верди ки, шәһәрдән вә онун әтрафындан дохсан мин адам башларына гәбир нигабы өртдү (јә'ни һәлак олду.—*Ш. Ф.*).

Һәмин илин јајында исә Исһафанда күнәшин чөһрәсини булудлар елә өртдү ки, кимсә, онун ишығыны көрә билмәди. [Ишин мараглы чәһәти будур ки,] јај фәслиндә Исфаһанда сәма булудлу олмур.

---

* Мүәллиф сәһв олараг әсәр боју вәлиәһд Тәһмасиб Мирзәни Шаһ Тәһмасиб адландырыр, һалбуки, тәсвир олунан һадисәләр заманы о, һәлә шаһ дејилди. *Ш. Ф.*

Исфаһанын үфүгү ган дәрјасы кими гызгырмызы олмуш вә һәр күн од кими парлајырды.

Шаһ Султан Һүсејн Теһрандан Исфаһана кәләркән, шәһәрин дахилиндә ону атәш парчасы кими гырмызы бир булуд дөврәләди. Мүнәччимләр бу һадисәләри сејр едиб гәрара кәлдиләр ки, Исфаһанда ган сел кими ахачагдыр. Һәгигәтдә дә онларын дедији кими олду.

МАҺМУДУН КИРМАНА КӘЛМӘСИ

Маһмуд Исфаһан сәфәри үчүн тәдарүк көрүб, гышда Кирмана кәлди вә ораны мүһасирә едәрәк әлә кечирди. О, әфганлары орада гојуб, Кирманы мөһкәмләндирди, ораны өзүнә сығыначаг етди.

Кирмандан Исфаһана 25 мәнзиллик мәсафә вар. О вахтларда, гызылбаш гошунунун бир јердә чәм олмасы мүмкүн дејилди. Гошун чәкмәк вә хәзинә хәрчләмәкдән тәнкә кәлмишдиләр. О сәма һадисәсиндән вә Кирмандан Исфаһана кәлән бу хәбәрләрдән сонра [һәмчинин] Маһмудун Кирман вилајәтинә варид олмасы Исфаһан әһалисини, шаһы вә дөвләт адамларыны бәрк горхуја салды. [Шаһ Султан Һүсејн] Һәвизә һакимини гызылбаш гошунунун беш мин сувариси илә Кирмана јоллады.

Маһмуд [исә] әфган гошуну илә Кирмандан Исфаһана кетмәкдә иди. Гызылбаш әскәрләри әфган гошуну илә гаршылашыб, онунла дөјүшә кирмәдән гачдылар вә Исфаһана кәлдиләр.

МАҺМУДЛА ДӨЈҮШМӘКДӘН ӨТРҮ ГОШУН ЈЫҒЫЛМАСЫ

Шаһ, әмирләр, дөвләт вә гошун башчылары изтираба дүшдүләр. Әл-ајаглары ишдән сојуду, әскәр јығмаг вә бөјүк гошун топламаг фикринә дүшмәдиләр. [Даһа] иш ишдән кечмишди. Дөвләтин завала уғрама әламәтләри көрүнмәкдә иди. Он күн әрзиндә көһнә чәббәхананы һәрәкәтә кәтириб, гызыл-күмүш хәзинәсини дағытдылар. Исфаһанын гызылбашлары, кәсбкарлары, бөјүк вә кичији бир-биринә дәјдиләр. Шәһәрдән чыхыб, Исфаһанын дөрд фәрсәнклијиндә олан вә Күлнабад адланан јердә ордукаһ гурдулар. Һәмин сәфәрдә јени е'тимадуд-

дөвлә, Һәвизә ханы вә элли мин нәфәрә јахын адам топлашмышды. Онлар ләшкәрин чохлуғундан гүрүра кәлиб, әфганларын кәлишини көзләмәјә башладылар. Ордуда бир-бирләринә дејирдиләр: «Әфган сәрсәриләри Гәндәһардан узун бир јол кечибләр. Өзләри јорулмуш, палтарлары көһнәлмиш, атлары әлдән дүшмүшдүр. Биз исә тәзә-тәрик, күчлүјүк, бәдәнимиздә фил гүввәси, чанымызда шир гәзәби вар. Бизим әлимиздән бир әфган да гуртулмајачаг».

Онларын һеч бири «иншаллаһ» сөзүнү ағыза кәтирмир, илаһи гүввәнин көстәриши, тәгдири вә бөјүклүјү барәдә гәтијјән фикирләшмирди. Һәвизә ханы лаф едиб дејирди: «Маһмуду дири тутуб, чәкә-чәкә шаһын һүзуруна кәтирәчәјәм. Әкәр Гәндәһара гачмаг истәсә, гача билмәјәчәк, әкәр Рума гачмаг мејлинә дүшсә, бизим чевик сүвариләримиз ону тә'гиб едәчәкләр. О, һеч вәчһлә бизим әлимиздән хилас ола билмәјәчәкдир...»

[Онлар] бу тәһәр јаландан өјүнүр, гүрурланырдылар.

ӘФГАНЛАРЫН ИСФАҺАН ЈАХЫНЛЫҒЫНА КӘЛМӘЛӘРИ ВӘ КУЛНАБАД ДӨЈҮШҮ

Әфган гошуну ики күндән сонра кәләрәк, гызылбаш ордусунун бир фәрсәхлик мәсафәсиндә дајанды. Гызылбаш дөјүшчүләри дөјүшүб-дөјүшмәмәк барәдә мәсләһәтләшиб, нәһајәт дөјүшү гәрарлашдырдылар. Сәфләр гурулдугдан сонра бир-биринин гаршысында дурдулар. Шүчаәтли бир икид олан гулларағасы Рүстәм хан дөрд јүз күрчү гуламы вә сарајын башга әмәләләри илә, Әлимәрдан хан өзүнүн сәркәрдә вә әмирләри олан беш јүз нәфәрлә һәмлә етдиләр.

Чәнк атәши шө'ләләнди. Гызылбаш гошуну икидлик көстәрәрәк әфган сәфини бир тәрәфдән позду. Һәвизә ханы әфган дөјүшчүләрини мәғлуб едиб, онлары өз ордуларына тәрәф гајытмаға мәчбур етди.

[Гызылбашлар] онларын вар-јохуну гарәт едиб, Маһмудун да бир гәдәр пулуну өзләри илә апардылар. О, гәмкинләшәрәк гачмаг фикринә дүшдү. Сағ вә сол [чинаһ] сәрдарлары олан Нәсрулла хан вә Әманулла ханын јанына чумуб чаһад вахты дејилмәли олан Гур'ан ајәләри вә Пејғәмбәр һәдисләрини дилә кәтирди вә онларын мә'наларыны бәјан етди. Нәсиһәтә башлајыб, дөјүшә киришмәји гәрара алды. Атларына миниб, дөјүш мејданына кәлдиләр. Чәсарәтләндиләр.

Ордунун гәлбиндә (мәркәзиндә—*Ш. Ф.*) олан е'тимадүд-дөвләјә һәмлә етдиләр. Дөјүш гызышды. Гызылбаш гошунунун гәрар ајағы јердән үзүлдү, өндә сәф тутан түфәнкчиләр фәрар етдиләр. Гызылбаш гошунунда сынма әламәти көрүндү. Гулларағасы Рүстәм хан гуламларла бирликдә гачды, әфганларса онлары тә'гибә башладылар.

Һәвизә ханы өз атыны гачыш гамчысы илә маһмызлајараг, архасыны әфганлара тәрәф чевирди. Дөјүшүн башланғычында ислам гошунунун топчубашысы өлдүрүлмүш, топчулар сәркәрдәсиз вә башчысыз галараг сүстләшмишдиләр. Әфганлар белә бир вәзијјәтдә өзләриндә чүр'әт вә чәсарәт тапыб икидләшдиләр.

Ислам гошуну мәғлуб олмасына бахмајараг, јенидән мә'насыз дөјүшә башлады. Гулларағасы Рүстәм хан өз оғлу илә өлдүрүлдү, Әлимәрдан хан јараланды, гардашы гәтлә јетирилди.

Әфган Мәһәммәд Нишан хан күрчүләри тә'гиб едиб, һамысыны мәгтул вә бинишан етди (јә'ни өлдүрдү—*Ш. Ф.*).

ӘФГАНЛАРЫН ГЫЗЫЛБАШ ОРДУСУНУ ТАРАЧ ЕТМӘЛӘРИ

Ислам гошуну дөјүш мејданындан гајыдыб ордукаһа кәлди. Әфганлар [исә] гызылбаш ордусундан ијирми беш топ, чохлу дөјүш ләвазиматы, ијирми беш мин түмән гызыл сиккә әлә кечирәрәк, онлары өз ордуларына дашыдылар. Бу ишләр баш вердикдән сонра әфганлар Исфаһан шәһәрини тутмаг фикринә дүшдүләр.

Ислам гошунунун мәғлубијјәти хәбәри Исфаһана чатды. Орада нә кими вурнухманын баш вердији мә'лумдур.

Әфганлар бир нечә күнлүк истираһәтдән сонра өз ордуларынын гуламларыны јоллара салыб еһтијат азугә топладылар.

КИРМАНА ГАЈЫТМАГ БАРӘДӘ ӘФГАНЛАРЫН МӘСЛӘҺӘТЛӘШМӘЛӘРИ

Әлә гәнимәт кечирдикдән вә бир гәдәр истираһәтдән сонра әфганлар өз ә'јанларыны бир јерә јығыб, Кирмана гајытмаг хүсусунда мәсләһәтә башладылар. Бә'зиләри дедиләр: «Гызылбаш гошуну үзәриндә гәләбәдән сонра әлә кечирдијимиз бүтүн гәнимәтләри көтүрүб Кирмана јолланаг. Ораны мөһкәмләндирмәк бизә чох лазымдыр. Әлимиздә олан хәзинә вә башга шејләримизи орада сахламаг олар. [Кирманда] еһтијат азугә дә топлаја биләрик. Ишимизин асан баш тутмасындан өтрү орада галыб, ләшкәримизи әтраф јерләрә көндәрәрик».

Әфганлар бу фикрә тәрәфдар чыхыб, доггуз мин сувари сечәрәк Исфаһана, әлә кечирдикләри гәнимәтләри исә Кирмана јолладылар.

ИСФАҺАНЛЫЛАРЫН СӘНКӘР ГУРМАЛАРЫ

Әфганлар өзләрини сәккиз күн гызылбашлара көстәрмәдиләр. Гызылбашлар бундан һејрәтә кәлдиләр. Һәвизә ханына тапшырыг верилди ки, әрәб сувариләри илә гаранлыг бир кечәдә дөјүш мејданына гәдәр кедиб әфганларын вәзијјәтләрини өјрәнсин. Һәвизә ханы һөкмә табе олуб јола дүшдү. Дөјүш мејданындакы әфган ордусуну сакит вә архајын көрдүләр.

Шаһ вә гошун сәккиз күн әрзиндә шәһәрин һәгигәтән дә мөһкәмләндирилмәси ишинә башлајыб белә фикирләшдиләр: «Биз Исфаһан шәһәрини мөһкәмләндирмәлијик. Әфганлар Чулфаны вә башга јерләри гарәт етдикдән сонра гајыдачаглар».

Беләликлә, онлар ваһимәли бир фикирдән әл чәкиб бир гәдәр архајынлашдылар.

ШАҺЫН ТАПШЫРЫҒЫНА ӘСАСӘН ҺӘВИЗӘ ХАНЫНЫН ӨЗ АДЫНДАН МАҺМУДА МӘКТУБ КӨНДӘРМӘСИ

Шаһ Һүсејн Һәвизә ханыны јанына чағырыб, тапшырды ки, о өз адындан ашағыдакы мәзмунда мәктуб јазараг, [куја] шаһдан вә әмирләрдән хәбәрсиз, е'тибарлы бир гасидлә Маһмуда көндәрсин: «Мән сүнни мәз-

һәбиндән олдуғунуза көрә сизинлә әлбирәм вә сизин хејирхаһынызам. Әкәр сиз гәнимәтләринизи көтүрүб, өз вилајәтинизә кетсәниз, сизин үчүн даһа мүнасиб олар, чүнки фәтһ вә зәфәр инсана һәмишә нәсиб олмур. Ола биләр ки, чохлу гошун гызылбаш шаһына бирләшәр вә сизин ишиниз чәтинләшәр. Мән шаһа вә дөвләт башчыларына сизи тә'гиб етмәмәји вә сизин дәф'иниз хүсусунда һәрәкәтдә булунмамаларыны баша саларам. Әкәр сиз сүлһә разы олсаныз, Гәндәһар вилајәтини бүтүн әһалиси илә бирликдә әбәди тијул* олараг, шаһын гызыл вә [башга] һәдијјәләри илә бирликдә сизә верәрәм вә бүтүн истәк вә мәгсәдләринизи јеринә јетирмәјә бојун оларам».

Һәвизә ханы дејилдији кими дә етди.

ИСФАҺАНЫН МҮҺАСИРӘ ЕДИЛМӘСИ БАРӘДӘ ӘФГАНЛАРЫН ГӘРАРЫ

Әфганлар Кирманда идиләр. Бу мәктуб алындығдан сонра, Маһмуд өз әмир вә ә'јанларыны топлајыб, уча сәслә ону һамыја охуду. Өз араларында мәсләһәтләшмәјә башладылар. Бә'зиләри [мәктубдакы фикирлә] разылашдылар, бә'зиләри исә ону рәдд едәрәк, гызылбашларын зәифлијинә әмин олдулар. Дедиләр: «Бу гәләбә бизә пәрвәрдикарын көмәји илә нәсиб олмушдур. Вәтәнә гајытмаг мүнасиб дејилдир».

Әмир Маһмуд дәрһал ағыллы адамлары топлајыб деди: «Гызылбаш дөвләтинин јаланчы шөһрәти вардыр. Онлара рәһм вә шәфгәт олунмамалыдыр. [Гызылбашлар] һәмишә фүрсәт көзләјир, јалан вә һијләкәрликлә мәшғул олурлар. Онларын әһд-пејманына е'тибар јохдур. Әкәр [мәктубда јазыланлар] һәгигәтдирсә, бизимлә бирликдә олан һәзарә вә бәлуч тајфаларыны дағыдыб кери гајтармаг мәсләһәт дејил. Гој, Шаһ Султан өз гызыны тамам-камал чер-чеһизи илә бирликдә бизә версин, Гәндәһар вә онун әһалисиндән әл чәксин. Сонра исә гој, дөвләт адамлары араја дүшүб дава-далашын олмамасы үчүн мәмләкәтин һүдудларыны тә'јин етсинләр. Сонра онларын досту илә дост, дүшмәни илә дүшмән оларыг. [Гызылбашлар] әкәр сүлһ истәјирләрсә, сүлһ бағламағын јолу будур».

* Тијул—шәрти торпаг саһиблији; дөвләт торпаглары һесабына хүсуси шәхсләрә верилән торпаг саһәси. *Ш. Ф.*

Мәктубун чавабы Һәвизә ханына чатанда шаһ, әмирләр вә дөвләт адамлары фикир дәрјасына гәрг олдулар, изтираба дүшдүләр. Шаһын адамлары вә [башга] ә'јанлар дедиләр: «Бүтүн бунлар мүмкүн ола биләр, лакин [бир-бирләринә] гыз вермәк падшаһлар арасында рәвачда олан адәтдир. [Әкәр биз она гыз версәк] башга падшаһларын јанында зәррә гәдәр дә е'тибарымыз галмајачагдыр. [Елә олан һалда] өлүм ондан јахшыдыр. Һамымыз чидд-чәһд едәчәјик ки, мәмләкәтин әтраф јерләриндән бизә көмәк јетирмәк үчүн ләшкәр кәлсин. Шәһәрин мөһкәмләнмәси үчүн хәндәкләр газарыг, Фәрәһабадын әһалисини шәһәрә кәтирәрик. Гошунумуз чохдур. Дүшмәнин дәф'инә чалышарыг. Бир мүддәт өзүмүзү горујарыг. Елә ки, онларын еһтијат азугәләри түкәнди, чарәсиз галыб кери гајыдачаглар».

Әфганларын мәктубуна чаваб олараг беләјаздылар: «Сизин јаздыгларынызын һамысына әмәл етмәк олар. Амма, шиәнин сүннијә гыз вермәси мүмкүн дејилдир. Шаһын өз рәијјәти илә гоһум олмасы мәсләһәт көрүлмүр.

Бу һүзнлү чаваб әфганлара чатдыгда гејрәтә кәлиб, [бир-бирләри илә] иттифаг етдиләр. Бир нечә күн көзләдиләр.

Онлар һәр күн гошун көндәриб Исфаһанын әтраф јерләрини гарәт вә тарач едирдиләр.

ӘФГАНЛАРЫН ФӘРӘҺАБАДЫ ӘЛӘ КЕЧИРМӘЛӘРИ

Гызылбашлар Фәрәһабады бошалдыб ораја беш топ гојдулар. [Фәрәһабад] Исфаһандан харичдә јерләшән бир јердир. Мөһкәм диварлары вә дәрин хәндәји варды. Орада бағлар вә јахшы су анбарлары да мөвчуд иди.

Әфганлар ордунун дајандығы јердән һәрәкәт едиб Фәрәһабада кирдиләр. Шәһәрин әтрафына гошун јығыб, азугә топламаг фикринә дүшдүләр.

ЧУЛФА ҺАГГЫНДА

Ора ермәниләр јашајан бир јердир. Исфаһанын јанында јерләшән бөјүк бир шәһәрдир. Зајәндәруд чајы бу

шәһәрдән кечир. Гызылбашлар ермәниләрә сүбһ ачылмамыш Исфаһана кәлиб падшаһ сарајыны мүһафизә етмәк әмрини вердиләр. Белә һијләкәрликлә онлары шәһәрдән чыхарыб, силаһ вә башга мүһарибә ләвазиматларыны [әлләриндән] алдылар.

Елә һәмин кечә дә әфганлар Чулфаја јүрүш етдиләр. Ермәниләр дә онлара гаршы чыхыб шаһдан көмәк истәдиләр. Нә онлара көмәк кәлди, нә дә онларын силаһларыны кери вердиләр ки, ермәниләр силаһларыны алыб өз араларында бөлсүнләр вә әфганларла дөјүшсүнләр.

Әфганлар онлардан јетмиш мин түмән пул истәјирдиләр. Ермәниләр шаһдан вә дөвләт башчыларындан үмидсиз галыб, Чулфаны әфганлара тәслим етдиләр.

Чулфаны зәбт едән әфганлар ермәниләрдән јахшы кејим-кечими вә зәр-зивәри олан әлли гыз истәдиләр. Ермәниләр бу барәдә бир-бирләри илә мәсләһәтләшиб дедиләр: «Ола биләр ки, әфганлар [бурада] чох давам кәтирә билмәсинләр. Әввәл-ахыр биз әчәм шаһынын тәһлүкәли рәфтары вә сорғу-суалына мә'руз галачағыг».

Әлбир олуб белә чаваб вердиләр: «Бизим малларымыз әһли-әјалларымызла биркә Исфаһандадыр. Белә бир вәзијјәтдә онлары кери кәтирмәк вә бир јерә топламаг чәтин мәсәләдир. Истәјинизә Исфаһаны фәтһ етдијиниз заман әмәл олуначагдыр».

Мин динар верәрәк, мүбаһисәјә сон гојдулар.

ЧУЛФА ЕРМӘНИЛӘРИНИН ВАР-ДӨВЛӘТИНИН ТАРАЧ ОЛУНМАСЫ

Әфганлар сүбһ тездән ермәни варлыларынын евләринә кедиб, онларын вар-дөвләт вә азугәләрини гарәт етдиләр, амма касыблара вә онларын килсәләринә дәјмәдиләр, [һәтта] бир адам белә өлдүрмәдиләр. (Онлар) новруз бајрамындан он күн сонра Чулфа әтрафындан чыхыб Исфаһанын мүһасирәсинә башладылар. Арада Зајәндәруд чајы ахдығындан ону үзүб кечә билмәдиләр. Дәвәләрә топлар јүкләјиб, шәһәр өнүнә кәтирдиләр вә дөјүшә башладылар.

Дөјүш бир нечә күн ушагларын дава-дава ојуну кими давам етди.

Гызылбашларла әфганлар арасында топ вә түфәнкләрдән атәш ачылыр, [амма] елә бир тәләфат баш вермирди.

ШИРАЗ КӨРПУСУНӘ ҺҮЧУМ ВАХТЫ ӘФГАНЛАРЫН МӘҒЛУБ ОЛМАЛАРЫ

Бир күн әфганлар Шираз көрпүсүнү тутмаг үчүн јүрүш етдиләр. Гызылбашлардан кәлән гошун көрпүнү чидд-чәһдлә горуду вә көрпүнүн зәбти мүјәссәр олмады. Әфганларын бир дәстәси өлдүрүлдү, галаны исә дөјүшдән әл чәкиб кери гајытды. Бир нечә күн истираһәт етдиләр. Сонра гәфилдән дәстәләрә бөлүнүб, тәзәдән көрпүнүн зәбти үчүн һүчума кечдиләр... Шираз көрпүсүнү алдылар вә чајы кечмәјә башладылар.

Гызылбашлар [исә] көрпүнү горумаг үчүн он ики топ вә әсли франсыз олан бир топчу кәтирдиләр. Онлар әфганларын һүчумуну көрүб, топлары гырма вә хырда даш парчалары илә долдуруб атдылар. Әфганларын әксәријјәти гырылды, сағ галанлары исә дөјүшдән гачыб Фәрәһабада јолландылар.

Гызылбашлар тәрәфиндән көрпүнүн мүһафизәсинә тә'јин едилән шүчаәтли вә чәсур дөјүшчү олан гулларағасы Әһмәд аға әфганлары тә'гиб едиб, бөјүк икидликлә дөјүшдү. Әфганларын ад-санлы сувари вә башга икид дөјүшчүләрини тәләф едәрәк, шаһа хәбәр көндәрдиләр ки, әкәр архадан көмәк кәләрсә, Күлнабад дөјүшүнүн гисасыны әфганлардан ала биләрик.

Шаһдан бир чаваб кәлмәди. Көмәк көндәрилмәдији үчүн мә'јус олан Әһмәд аға гајыдыб көрпүнүн мүһафизәсинә башлады.

ӘФГАНЛАРЫН ГЫЗЫЛБАШ[ЛАР]ЛА СҮЛҺ БАҒЛАМАҒА МЕЈЛ ЕТМӘЛӘРИ

Маһмудун сәркәрдәләри вә тәчрүбәли адамлары данышыға башлајыб, Чулфа ермәниләринин арачылығы васитәсилә гызылбашларла сүлһ бағламағы мәсләһәт көрдүләр.

Ермәниләр бу мәсәләјә сојуг јанашдылар. Өз араларында белә данышдылар: «Әкәр арада сүлһ јаранса, әфганлар онлара вә'д етдијимиз јетмиш мин түмән пулу биздән истәјәчәк вә алачаглар. Әфганлар чыхыб кедәндән сонра исә гызылбашлар чүрбәчүр бәһанәләрлә бизи инчидәчәкләр. Бизим гызылбашларын әлејһинә чыхмағымызын өзү елә сүлһ демәкдир. Әкәр [онлара] кәнардан көмәк кәлсә вә әфганлар мәғлуб олсалар, елә биз өзүмүз дә гызылбашларла бир иттифагда олуб онларын

дәф'инә чалышарыг. Онлара едәчәјимиз хидмәт мүгабилиндә еһтимал вардыр ки, гызылбашлар биздән инчимәјәчәкләр вә јетмиш мин түмән [пул] да чибимиздә галачагдыр».

ҺӘВИЗӘ ХАНЫНЫН ӘФГАНЛАРА ҮРӘК-ДИРӘК ВЕРМӘСИ

Әфганлар бәрк горхуја вә изтираба дүшдүләр, онларын арасында бөјүк ихтилаф башлады. Пәришан олдулар. Белә бир вәзијјәтдә Һәвизә ханынын гасиди онларын јанына кедиб, салам верәрәк [онун адындан] деди: «Мән сизинләјәм. Сизин истәјиниз бу јахынларда јеринә јетәчәк, Исфаһан сизин әлинизә кечәчәкдир. Нәјә көрә белә горху вә изтираба дүшмүсүнүз?»

Әфганлар бу хәбәрдән севиндиләр вә сағ-саламат олачаглары барәдә муждә ешитдиләр. Бунун сәбәби Һәвизә ханынын сүнни олмасында иди. [О,] бахмајараг ки, шаһын хидмәтиндә иди, амма үрәјиндә јени е'тимадүд-дөвләјә вә башга дөвләт башчыларына кин-күдурәти варды. Дејирдиләр ки, гызылбаш[лар] ләзки Фәтәли ханы сүнни мәзһәбиндән олдуғу үчүн өлдүрмүшләр. [Онлар] Һәвизә ханынын хәрчлији үчүн күндә әлли түмән пул верирдиләр вә харичдән Исфаһана көмәк вә әскәри гүввәнин кәләчәјинә үмид едирдиләр. Елә буна көрә дә сүлһә разы дејилдиләр.

Әфганлар Һәвизә ханынын вердији мә'лумата әсасән гызылбашларын вәзијјәтиндән хәбәр тутараг, ики ај да истираһәт едиб, јүрүшә башламадылар. [Онлар] Исфаһанын кирәчәјиндә әјләшиб, әтраф јерләрә адам көндәрәрәк, азугә јығырдылар.

ҺӘВИЗӘ ХАНЫНЫН СҮЛҺ ҮЧҮН ӘФГАНЛАРЫН ЈАНЫНА КЕТМӘСИ

Әфганлар күнү-күндән гүввәтләнирдиләр. Шаһ [бундан горхуб] Һәвизә ханыны сүлһ үчүн Маһмудун јанына јоллады. О нәмәкбәһарам да онларын јанына кедәрәк өзү илә әфганлар арасында достчасына мүнасибәт јаратды, сүлһ бағланмасы үчүн һеч бир чидд-чәһд

етмәди, әксинә, о, Маһмуду архајын етди. Үчүнчү ај (јә'ни, һичри илинин үчүнчү ајы—ијун—*Ш. Ф.)* әфганлар мүһасирәдән һүчума кечдиләр.

АББАСАБАД КӨРПҮСҮНӘ ҺҮЧУМ ВӘ ШӘҺӘРИН ТАМ ШӘКИЛДӘ МҮҺАСИРӘ ЕДИЛМӘСИ

Әфганлар Маһмудабад көрпүсүнү әлә кечидиб, ораны мүһафизә едән курчуләрин бә'зиләрини гәтлә јетирдиләр, бә'зиләри исә, гачараг Исфаһана кетдиләр. Әфганлар өз гошунлары илә [бүтүн] Исфаһаны мүһасирәјә алдылар.

ӘЛИМӘРДАН ХАНЫН ШАҺЫН КӨМӘЈИНӘ КӘЛМӘСИ

Исфаһанын беләкүчлү шәкилдә мүһасирә олунмасы хәбәри әтраф јерләрин әһалисинә јетишдикдә, гызылбашларын үрәјинә горху дүшдү.

Аббасабад көрпүсүнүн зәбт олунмасындан сонра әфганлар Исфаһанын көмәјинә кәлән гызылбашларла он ики дәфә вурушмуш, чох вахт гызылбашлар мәғлуб едилмишдиләр.

Исфаһана азугә кәтирилмәсиндән өтрү һамыдан чох Әлимәрдан хан чалышырды. О, һамыдан тәчрүбәли вә ағыллы [адам] иди. Хејли азугә топлајыб, беш мин гызылбаш дөјүшчүсү илә Исфаһана јолланды. Азугә вә дөјүшчүләри бир јердә сахлајыб, өз кичик гардашыны сәрдар тә'јин едәрәк, она бир нечә әскәр дә верди.

Әлимәрдан хан [гызылбашлардан] гошун кәлмәјини көзләмәјәрәк, беш мин сүвари вә азугә илә Исфаһана јолланды. Әфганлар буну билиб, дөјүшә башладылар. Әлимәрдан ханы мәғлуб етдиләр. [Онлар] бүтүн азугәни әлә кечирдиләр. Гызылбашларын бир дәстәси һәлак олду, сағ галанлары исә гачдылар. [Беләликлә] Исфаһан чамаатынын үмиди Әлимәрдан хан вә гардашындан кәсилди. Һамы кәдәрләниб һејрәтдә галды.

БӘНИ-ИСФАҺАНЫН ӘФГАНЛАРЛА МҮҺАРИБӘСИ

Әфганлар гызылбаш[ларын] азугәсини зәбт едиб, ону өз ордуларына апармаг үчүн мүһафизә дәстәси тә'јин етдиләр.

Исфаһанын бир фәрсәхлијиндә Бәни-Исфаһан адлы бир јер вар. Сују вә һавасы тәр-тәмиздир. Әтраф кәндләрин чамааты Бәни-Исфаһана кедәрәк орада топландылар. Оранын әтрафында дәрин хәндәк варды.

Һәмин гәсәбәдә топланан гызылбашлар ирәли чыхыб әфганларын јолларыны кәсдиләр вә азугәләри онлардан кери алдылар. Әфганлар чохлу итки вердиләр. Әмир Маһмуд бу ағыр хәбәри ешидәрәк ваһимәјә дүшдү. Өзүнүн чохлу дөјүшчүләри илә бирликдә вурушмаг үчүн Бәни-Исфаһана јолланды. Гызылбашлар [гәсәбәдән] чыхыб, әфганларла дөјүшәрәк, Маһмуду мәғлуб етдиләр. Әфган гошунундан чох адам гырылды, онларын бөјүк бир гисми исә әсир алынды.

Маһмуд бу һадисәдән бәрк гәзәбләнди, чүнки әфган әсирләринин чоху онун гоһумлары иди. О, тез-тәләсик Исфаһана, шаһын јанына елчи көндәрәрәк әфган әсирләринин өлдүрүлмәмәси вә һифз олунмасы үчүн шаһдан Бәни-Исфаһана мәктуб јазылмасыны хаһиш етди. Беләки, кәләчәкдә әфганлар да гызылбашларла бу чүр һәрәкәт едәрләр.

Шаһ онун хаһишинә әмәл едәрәк, Мирзә Исһаг адлы адамыны мәктубла Бәни-Исфаһана јоллады. Онлар ора јетишән вахт [артыг] бүтүн әфган әсирләри гәтлә јетирилмиш, бир нәфәрә дә аман верилмәмишди. Гәтлә јетириләнләрин ичиндә Маһмудун кичик гардашы, онун халасы оғлу вә бир нечә нәфәр дә адлы-санлы, савадлы, бачарыглы адамы варды.

Шаһын јолладығы шәхс әфганларын ордусуна гајыдыб, онлара вәзијјәти билдирди. Әфганларын интигам дәрјасы чуша кәлди, бир јерә јығылыб, ортаја Гур'ан кәтирәрәк анд ичдиләр вә ордуларында әсир олан гызылбашларын һамысыны амансызлыгла гәтлә јетирдиләр.

ПАДШАҺЫН КҮРЧҮ ВАХТАНДАН КӨМӘК ХАҺИШИ*

Шаһ она дә'вәтнамә вә һәдијјә көндәрәрәк, Хосров ханын ганыны онун јадына салды, ону [гызылбаш гошунуна] көмәк јолламаг үчүн һәвәсләндирди. Вахтан хан чавабда јазды ки, гызылбаш шаһынын дүшмәнләринә гаршы гылынч ишләтмәмәји әһд етмишәм.

Бу чавабдан шаһ вә Исфаһан әһалиси гәмкин олду вә онларын имдад үмидинин гапысы тамамилә бағланды.

ТӘҺМАСИБ МИРЗӘНИН ГОШУН ТОПЛАМАГДАН ӨТРҮ ЈОЛЛАНМАСЫ

Гызылбаш әмирләри ишә бир чарә олунмасындан өтрү Тәһмасиб Мирзәнин Исфаһандан кәнара көндәрилмәсини мәсләһәт көрдүләр. Гачар тајфасындан сәккиз нәфәр бачарыглы сүварини она гошуб, кечә јарысы әфган гошунунун ичиндән сағ-саламат һалда кәнара чыхардылар. Онун гошун јыға биләчәји барәдә еһтималы вардыса да, амма халгын [гызылбашлара] көмәк јетирмәк ишиндә мејл вә рәғбәти јох иди. Онлар шаһ вә әмирләр сарыдан тамамилә мә'јус олмушдулар. Гара чамаат Сәфәви дөвләтинин сүгутуну истәјирди.

Шаһ Кирманшаһ, Луристан, Шираз вә башга елат ханларына, [һәмчинин] онларын гоншулуғунда олан гошунлара фәрман јоллајараг, [хаһишләрини] Рум мәмләкәтинә јахын јерләрдә јашајан күрд тајфаларына да билдирди. Күрдләр чавабда јаздылар: «Биз Рум вилајәтинин гоншуларыјыг. Әкәр биз өз вилајәтимизи бошалтсаг [сизә көмәјә кәлсәк] румиләр бизи гарәт едәрәк, [ев-ешијимизә] зәрәр јетирәчәкләр».

Ләзкиләр вә Дағыстан чамааты [исә] дедиләр: «Биз өз ишләримизлә мәшғулуг. Нә Исфаһана көмәјә кедирик, нә дә Тәһмасиб Мирзәјә табе олуруг».

Тәһмасиб Мирзә Гәзвинә кәлиб, отуз мин нәфәрлик

* Вахтанг олмалыдыр. VI Вахтанг, јахуд Һүсејнгулу хан—Картли чары, сонралар Күрчүстан валиси; 1675-чи илдә анадан олмуш, 1703—1711-чи илләр арасында Картлидә һөкмранлыг етмиш, 1711—1714-чү илләрдә Күрчүстанда вали олмуш, 1719-чу илдә јенидән һакимијјәти әлә алмыш, 1723-чү илдә өлкәдән говулмуш, 1737-чи илдә Москвада вәфат етмишдир. *Фәгир Мәһәммәд Хејирхаһ.*

гошун јығараг, Исфаһана вә әзиз атасына көмәк етмәк севдасына дүшдү.

Һәзрәтин (Шаһ Султан Һүсејнин—*Ш. Ф.*) јахын гоһумлары вә дөвләт адамлары [белә] дедиләр: «Иран халгы өз уғурсуз доланышығындан руһдан дүшмүш вә безмишдир. Онлар мүһарибә вә өлүмләрдән дәһшәтә кәлмиш вә буна нифрәт едирләр. Хүсусән бәла кирдабына чеврилән Исфаһан шәһәри [вә онун әһалиси]. Ағыллы адамлар белә бир вахтда тәһлүкәдән чәкинмәлидирләр».

Шаһ Тәһмасиб [јенә] чаһ-чалал хәјалында иди, әмирләрин истәји [исә] јубадылырды. [Онлар] дејирдиләр: «Биз чохлу ләшкәр топлајыб, чохлу да азугә јығарыг. Әфганлар Исфаһана һүчум едәрәк шәһәри тута билмәјәчәкләр вә кери гајыдачаглар. Биз исә онлары тә'гиб едиб бүтүн мал вә силаһларыны асанлыгла әлә кечирәчәјик».

[Онлар] Шаһ Тәһмасибә дејирдиләр: «[Туталым ки,] биз бу ләшкәрлә Исфаһана кетдик вә әфганлара галиб кәлдик. Шаһ һаман шаһ, дөвләт башчылары исә һаман дөвләт башчылары олараг галачаг вә бизи Сүлејман Мирзә вә Сәфи Мирзә кими һәбс едәчәкләр».

СӘФИ МИРЗӘ ВӘ СҮЛЕЈМАН МИРЗӘ ҺАГГЫНДА*

Онларын һәр бири он күн шаһлыг (һөкмранлыг—*Ш. Ф.*) тахтына чыхарылмыш, сонра вәзифәдән кәнар едилмиш, һәбсә салынмыш вә сәлтәнәт [јенидән] Шаһ Султан Һүсејнә чатмышды.

ТӘҺМАСИБИН ГӘЗВИНДӘ ЕВЛӘНМӘСИ

Гәзвин ханларынын биринин гызыны Шаһ Тәһмасиб үчүн алыб, тој мәчлиси гурараг, шадлыг шејпуру чалдылар. Атәшфәшанлыг, топ атәшләри [башланды] вә зифаф кечәсинин ертәси Исфаһан әфган Маһмуда тәслим едилди.

* Сүлејман Мирзә Шаһ Султан Һүсејнин бөјүк оғлу, Сәфи Мирзә икинчи оғлу, Тәһмасиб Мирзә исә үчүнчү оғлудур. *Фәгир Мәһәммәд Хејирхаһ.*

Бејт:

Әкәр бир адамын күнү гаралса
Һамы нислик едәр, јетишмәз дада.

Шаһын әмирләри Шаһ Тәһмасиблә гачар ләшкәринин көндәрилмәсиндән пешман олуб, баша дүшдүләр ки, Шаһ Тәһмасиб вә онун әмирләри шаһа үмид етмирләр. Халг Исфаһандан гачмаг севдасына дүшдү. Гәһәтлик чохалды, дөјүш үчүн онларын голларында һеч бир гүввә галмады. Әһали ачыг-ашкар Исфаһандан чыхыр, әфганлар онлара манечилик етмирдиләр.

ГӘРИБӘ ҺАДИСӘЛӘР ВӘ ИСФАҺАН МҮҺАСИРӘСИНИН КҮЧЛӘНМӘСИ

Гәһәтлик вә баһалыг Исфаһанда сон һәддә чатды. Шәһәрин әһалиси пәришанһал олду. Бир күн шаһ өз дөвләтханасындан чыхыб деди: «Еј мәним бәндәләрим, сизин мәгсәдиниз нәдир?»

Һамы уча сәслә фәрјада кәлиб деди: «Шаһ өзүнүн гәфләт вә гәләтиндән хәбәрсиздир. Биз исә гәһәтлик, баһачылыг вә ачлыгдан чан вермәкдәјик. Бизим дәрдимизин әлачы јохдур. Гој, шаһ сарајдан чөлә чыхыб, дөјүш мејданына кетсин ки, биз дә чәм олуб әфган ләшкәринә һәмлә едәк. Исфаһан шәһәриндә ачлыгдан өлмәкдәнсә, дүшмән гылынчы илә өлдүрүлмәјимиз даһа јахшыдыр».

Белә дејир вә хысын-хысын көз јашы төкүрдүләр. Шаһ онлара нәвазиш көстәрилмәси вә истәкләринә әмәл олунмасы үчүн бу иши Һәвизә ханына тапшырды. Чамаат о хана үз тутуб деди: «Өнүмүздә кет ки, биз дә сәнин арханча кедиб дөјүшә башлајаг, дүшмәнә кечә басгыны едәк».

Онларын хаһиши һәддиндән артыг олдуғу үчүн Һәвизә ханы бир гәдәр дә вахт удмаг мәгсәди илә деди: «Дөрд-беш күн дә сәбр един. Шаһ Тәһмасиб ләшкәр кәтириб дахилдән вә харичдән әфганлары дәф етмәклә мәшғулдур».

Һәвизә ханы о чамаатын бөјүкләрини јанына дә'вәт едиб деди: «Шаһ Тәһмасибин мәктубу кәлмишдир. Иншаллаһ, гәләбә бизим олачагдыр».

О, һәмин күн чамааты бу бәһанә илә, башга күн исә «бу күн нәһс күндүр вә дөјүш сааты дејилдир» дејәрәк кери гајтарырды.

ШӘҺӘР ӘҺАЛИСИНИН ШАҺ САРАЈЫНЫ ДАША БАСМАСЫ

Халг бир јерә топланыб шаһ сарајына кәләрәк гышгырыг салды ки, бәс Һәвизә ханы дөјүшә чүр'әт еләмир.

Дөвләтхананын гапылары бағлы иди. Онлар һәмин гапылара даш јағдырмаға башладылар. Һәрәмхананын хачәләри ешијә чыхыб, онларын нә етмәк истәдикләрини хәбәр алдыгда дедиләр: «Гој, бизим шаһымыз чөлә чыхсын ки, биз онунла бирликдә кедиб дөјүшәк, чанымызы онун јолунда фәда едәк».

Фәғана кәлиб көз јашлары ахытдылар. Һеч кәс онларын сөзүнә бахмады, шаһ да чыхыб өзүнү онлара көстәрмәкдән имтина етди.

Халг исә чарәсизликдән вә ачлыға дөзмәјәрәк елә һеј фәрјад вә фәған едирди. Һәрәм хачәләри әлә силаһ көтүрүб, топлары барытла долдурараг о бичарәләрин үстүнә атәш ачмаға башладылар. Бир нечә нәфәр өлдүрүлдү. Чамаат шаһ сарыдан мә'јус олуб, Исфаһан шәһәрини дәстә-дәстә тәрк едирди.

ӘҺМӘД АҒАНЫН [АДАМЛАРЫНЫН] ШАҺ МӘТБӘХИНИ ТАЛАН ЕТМӘСИ

Әһмәд аға* икид вә шүчаәтли бир адам иди. Онун адамларына бәрк ачлыг үз вердијиндән она үз тутдулар, [бир чарә истәдиләр]. Әһмәд аға онларын әлләриндән хилас ола билмәди. Ач адамлар һүчума кечәрәк шаһ мәтбәхини гарәт етдиләр.

Шаһ бу һәрәкәтин нә демәк олдуғуну Әһмәд ағадан сорушдугда, о, әрз едиб деди ки, әкәр һәрәмхана хачәләри вә шаһ гуллугчулары бир кечә ач галсалар, онда биләрләр ки, ачлыгдан бичарә халг нәләр чәкир.

Шаһ онун дедикләри илә разылашыб, барышмағы

---

* Әһмәд аға—һәрәмханада хидмәт едән ағалардан бири вә Шаһ Султан Һүсејнин гвардија башчыларындан иди. Әфган чаванлары Исфаһаны фәтһ едәркән о, бөјүк икидлик көстәрмишди. Исфаһанын әһалиси чәтинлијә вә ачлыға дүчар олан вахт о бичарәләр шаһ һәрәмханасына һүчум етдикдә һәмин аға онларын габағыны кәсмиш, һүчуму дајандырмышды. Әһваз (Һәвизә—*Ш. Ф.*) ханынын бөһтанына көрә шаһ Әһмәд ағаны вәзифәдән кәнар етмиш, буна көрә дә о, зәһәр ичәрәк өзүнү өлдүрмүшдү Бах: Л. Локкарт. Сәфәви сүлаләсинин сону, Теһран, 1344, сәһ. 170—190. Фарс дилиндә). *Фәгир Мәһәммәд Хејирхаһ.*

үстүн тутду. Елә бу вахт, Әһмәд ағаја белә бир хәбәр чатды ки, бәс шәһәрдән харичдә бир дәстә гошун хәндәк газараг, әфганларын һүчумундан горунмаг үчүн өз азугәләри илә далдаланмагдадыр. Онлар ола билсин ки, шәһәрә дә кәләчәкләр.

Әһмәд аға Һәвизә ханыны тапды, [мәсәләни она билдирди]. Бөјүк бир дәстә илә һәрәмхана бағындан чыхыб һәмин гошунла дөјүшдүләр. Әһмәд ағанын адамларындан бир нечәси өлдүрүлдү, Һәвизә ханы исә онлара һеч бир көмәклик етмәди. Әһмәд аға гачараг Исфаһана кәлди.

Шаһ она хитаб едәрәк сорушду: «Сән нијә Һәвизә ханынын мәсләһәтини ешитмәјиб, бир дәстә адамы гырғына вердин?» Әһмәд аға чавабда әрз етди: «Һәвизә ханы дүшмәндир. О әкәр мәнимлә әлбир олсајды, бизә мәғлубијјәт үз вермәз вә мурадымыз һасил оларды. Шаһ өз дост-дүшмәнини танымадығы үчүн мән аллаһ-таалаја әһд етмишәм ки, әкәр әфганлар ону тахтдан јерә салыб өлдүрсәләр белә, һеч бир һәрәкәт етмәјим вә имдада чатмајым. Амма, әввәлләр белә гәт етмишдим ки, һәтта шаһын ајағынын алтында галан тоз кими чанымын гәдрини билмәјим».

О, белә дејәрәк [сарајдан] чөлә чыхды, гејрәтә сығыныб кечә зәһәр ичди вә өзүнү һәлак етди.

ИСФАҺАН ШӘҺӘРИНДӘ ГӘҺӘТЛИК

Исфаһанын мүһасирәсиндән үч ај кечәндән сонра шәһәрин базар вә јол ајрычларында чөрәк, әт вә башга јемәк шејләри һәлә тапылырды. Сонрадан исә ешшәк вә дәвә сатылмаға башлады, һәтта гијмәт он ики түмәнә чатды. Бир нечә күн кечдикдән сонра артыг һәмин һејванлары ијирми беш түмәнә алырдылар. Чох кечмәди ки, ешшәк әлли түмәнә чатды. Сонралар о да тапылмады, ит-пишик јемәјә башладылар.

Сәјјаһ дејир ки, бир күн мән Франса сәфиринин евиндән чыхыб инкилис балјузунун* евинә кедирдим. Онун јашадығы евин габағында әлиндә бир пишик тутуб башыны кәсмәк истәјән бир гадын көрдүм. Пишик һәмин гадынын әлиндән салландығы һалда ону бәрк чырмаглајырды. Гадын вә пишијин һәр икиси фәрјад

* Балјуз — сәфир. *Ш. Ф.*

едирди. Мән гадына көмәк едиб пишијин башыны кәсдим.

Дөрд ај кечәндән сонра чамаат артыг адам әти јемәјә башлады. Беш гәссаб бу ишлә мәшғул иди.

Базарда јеничә өлмүш бир адамын мејитини көрдүм. Онун будларыны кәсиб јејирдиләр. Исфаһан халгында евләрдә иллик азугә топламаг адәтләри олмадығы үчүн, халг күндәлик әрзағы базардан алырды. Онларын һеч тәсәввүрүнә белә кәлмәзди ки, [Исфаһан] бир вахт мүһасирәјә алына биләр. Кәнардан азугә кәтирилмәси мүмкүн олмадыгда исә галадарлыг (гала мүһафизәси — *Ш. Ф.*) барәдә дүшүнмәдиләр. Һеч фикирләшмәдиләр ки, чамааты шәһәрдән чыхарыб [шәһәрә] азугә топласынлар. Дејирдиләр ки, [әфганларын һүчуму] елә бир һәнкамәдир ки, ики-үч күндән сонра битәчәк. [Амма] иш ахырда о јерә чатды ки, ағач габыглары дарчын әвәзинә сатылмаға башлады. [Белә ки,] ону һәвәнкә төкүб әзир, дөрд вәгјәсини* он түмәнә верирдиләр. Көһнә ајаггабы вә чарыг дәрисини јығыб гајнадыр вә сујуну ичирдиләр. Адамлар күчә вә кечидләрдә јыхылыб өз ширин чанларыны әлдән верирдиләр. Бакирә гызлар вә башлары үзәриндә күнәш шүасы парламајан (јә'ни бәдбәхт — *Ш. Ф.*) саһибсиз гадынлар өз лә'л, чәваһир вә бәзәкләрини [сатмаг үчүн] башлары үстүнә гојуб фәрјад вә фәған едир, бир парча чөрәк истәјир, өзләрини пишик кими јерә чырпыр вә чан верирдиләр. Һеч ким өлүләри дәфн етмирди. Шәһәр мејидләрлә долу иди.

Шаһ Султан Һүсејнин мирзәләриндән бири бу вәзијјәти мүшаһидә едиб, әлиндәки олан-галаныны аиләсинин доланачағына сәрф етди, јашамаға һеч нәји галмады. Өзүнү, гадыныны вә ушагларыны өлдүрмәк гәрарына кәлди. Евдәки сон вар-јохуну сатыб үч вәгјәлик јемәк алды, арвад-ушағыны вә гоһум-әграбасыны чағырыб деди: «Еј мәним көзләримин ишыглары. Бу бизим сон јемәјимиздир. Истәмирәм ки, сиз күчә вә базарларда јыхылыб чан верәсиниз».

Бу сөзләрдән сонра һәмин мирзә јемәјә һинд зәһәри гарышдырды. Онларын һамысы о хөрәкдән једиләр вә евдә өз јатагларына јыхылыб өлдүләр.

Сәјјаһ јенә дејир: Гәрибә бир һадисә дә олмушдур. Мән диләнчилик едән бир кор адам көрмүшдүм. Гәһәтликдән бир нечә ил сонра, [о вахтларда] өлмәјән вә јенә дә диләнчилик едән һәмин кору көрдүм.

* Вәгјә — 84 мисгала бәрабәр чәки ваһидидир. *Фәгир Мәһәммәд Хејирхаһ.*

ГӘҺӘТЛИК ЗАМАНЫ ХРИСТИАН ӨЛКӘЛӘРИНИН СӘФИРЛӘРИНИН ВӘЗИЈЈӘТИ

Христиан падшаһларынын [елчиләри өз тәдарүкләрини вахтында көрмүш, евләринә зәрури олан бүтүн азугәни јығмышдылар. Онлар мүһасирәнин сонуна гәдәр гапыларыны бағлајыб сакит вә раһат јашадылар.

ИСФАҺАН ҺАДИСӘЛӘРИНДӘ ВӘФАТ ЕДӘНЛӘРИН САЈЫ

Исфаһан шәһәри адамларын чохлуғундан саһилсиз дәрја кими иди. Дөјүшдә өлдүрүлән гызылбашларын сајы ијирми мин нәфәрә чатмышды. Ачындан өләнләрин исә сајы-һесабы јох иди. Бә'зи адамларын һесабламаларына көрә [онларын сајы] јүз мин нәфәрдир.

ИСФАҺАН ӘҺАЛИСИНИН ДӘРДЛӘРИНИН ЧОХАЛМАСЫ ВӘ СӘЛТӘНӘТИН МАҺМУДА ВЕРИЛМӘСИ

Исфаһанлыларын пәришанлығы [хәбәри] ара-сыра Маһмуда чатырдыса да, јүрүшә ичазә вермирди. [Дејирди ки,] көзләнилмәдән әфганлара мәғлубијјәт үз верә биләр ,ја да фәтһдән сонра ханлар исфаһанлыларын вар-јохуну гарәтә башларлар.

О күнләрдә шаһ сарајында јемәли-ичмәли һеч нә галмамыш, харичдән едилән һүчумлар һамыны јаса гәрг етмишди. Елә о вахт да, шаһ гәфләт јухусундан ајылыб, вәзијјәтинин пис олдуғуну баша дүшдү. О, шаһлыг либасыны сојунуб, әјнинә јас вә матәм палтары кејди. Һәрәмхана дахилиндә кәзишир, бүтүн хидмәтчиләри, нәдимләри вә башга адамлары илә бирликдә ағлашма гурурду. Һамы бир-бири илә видалашырды.

Шаһ һәрәмханадан ешијә чыханда мејдан вә күчәләрдә ачындан өлән вә бир-биринин чәсәди үстүнә атылыб галан адамлар көрүрдү. Мәрһәмәти вә шәфгәти һәјәчана кәлир, көзләриндән баһар јағышлары кими јашлар ахыр, һөнкүр-һөнкүр ағлајырды. Һәрдән өз нәдим вә хидмәтчиләринә раст кәлир, онларла видалашырды. Һәрдән дә белә сөзләрлә хитаба башлајырды: «Еј мәним сәдагәтли адамларым! Вај мәним мәһәббәтимә кирифтар оланларын һалларына. Еј бу бәла бәһринә јуварланан вә мәним гејрәт атәшимдән јаныб гарсаланан бәндәләрим! Бу гаршысыалынмаз һадисә илә разылашмаг вә тәслим олмагдан башга чарәмиз јохдур. Өз дөвләтимин тәмәлини өз әлимлә виран етдим вә һагг-тааланын не'мәтинә өз тәшәккүрүмү билдирмәдим. Нифага јол вермәклә өз дүшмәнләрими јухудан ајылтдым вә тәдбирсизлик үзүндән бүтүн имканларымыздан дүшмәнләри акаһ етдим. Тәрс әмәлләрим мүгабилиндә тале Иран тахтыны мәнә лајиг көрмәди вә чәзамы верди. Аллаһын тәгдири илә мән өз истәјимә чатмадым. Белә бир вахтда һәр шејин ирадәси аллаһдан асылы олдуғу үчүн, һамылыгла кедиб кәрәк тәзә шаһын гаршысында баш әјәк вә она бәндәлик едәк».

[Шаһ] шәһәри кәзир вә уча сәслә [бу ше'ри] дејирди:

Әлвида, еј тәхти-шаһан, әлвида!
Әлвида, еј мүлки-Иран, әлвида!
Әлвида, еј тачдаран, әлвида!
Әлвида, әһли-Сифаһан*, әлвида.

Шаһ вә шәһәр әһалиси һамылыгла [бир-бирләри илә] видалашды. Гошунла бирликдә елә ағлашма дүшдү ки, онларын аһ вә налә сәсләри фәләјә учалды. Чулфада олан әфганлар онларын наләсини ачыг-ајдын ешидирдиләр.

О күн сәһәрдән ахшама гәдәр шәһәрдә ағлашма давам етди. Ахшам исә шаһ, орду вә башга адамлар өз евләринә дағылышдылар. Ертәси күн шаһ сарајында топлашыб, шәһәрин тәслим едилмәси барәдә әлбир рә'јә кәлдиләр.

О күнүн ертәси Шаһ Султан Һүсејн өзүнүн бир нечә е'тибарлы адамыны данышыг апармаг үчүн Маһмудун јанына көндәрди, гызына исә чеһиз верәрәк, онлара гошду.

Һәмин е'тибарлы адамлар Маһмудун јанына кедәрәк онунла данышыға башладылар вә өз шәртләрини онун нәзәринә чатдырдылар. Маһмуд разылашды. [Кедәнләр] шаһына јанына гајытдылар.

Шаһын Маһмудун ордусуна тәшриф апармасы үчүн бәр-бәзәкли атлар сечдиләр. Маһмуд да өз дөвләт адамларындан бир нечәсини шаһын јанына јоллады.

Шаһ онун үчүн сечилән ата минди. Иран адәти

* Сифаһан — ше'рдә вәзн позулмасын дејә белә јазылмышдыр: Исфаһан олмалыдыр. *Ш. Ф.*

үзрә дәстәләр дүзәлди, сәфләр тәртиб олунду. Маһмуд олан истигамәтә јолландылар.

Маһмуд башга дөвләт адамларыны көрүшә һазыр едиб, шаһы гаршыламаға тәдарүк көрдү. Шаһ үчүн ев бәзәдиләр, тахт һазырладылар. Тахтын үстүнә бир ијнә гојдулар, мүтәккә дөшәдиләр.

Маһмуд шаһы диванхана һәјәтинә чыхмагла гаршылады, өз дөвләт адамлары илә бирликдә ајаг үстдә дајанды.

Шаһ вә о, диванханада бир-бирләри илә көрүшүб, саламлашдылар.

Шаһ Маһмуду гучаглајыб, көзләриндән өпдү. Гојнундан дәсмалыны чыхарыб, шаһлыг тачыны онунла тутараг Маһмудун башына гојду. Бир нечә сөздән сонра шаһ она деди: «Әбәди олан гүввә Иранын тахт-тачыны мәндән көтүрүб Сизә лајиг көрдү». [Бу сөзләрлә] ону тәбрик етди. [Сонра] өз дөвләт адамларына бахыб деди: «Бу күнәдәк Иран мәмләкәтиндә шаһ мән идим. Инди исә, тач, тахт вә бүтүн мүлкү Әмир Маһмуда тәһвил вердим. Мән бу күндән е'тибарән онун һөкмүнә табејәм. Бундан сонра Иран мәмләкәтиндә мәним вә сизин шаһыныз будур».

Сонра о, өз әһли-әјалыны, өвладларыны, рәијјәтини вә дөвләт адамларыны Маһмуда тапшырды, өјүд-нәсиһәт верди, [ән'әнәви] шәр'и һөкмләри ичра етди.

Маһмуд ону евә дә'вәт едиб, отурмаг үчүн јер көстәрди. Шаһ тахта әјләшди. Маһмуд да тахта әјләшди. Әфганлар тәрәфиндән бир шејх ирәли чыхыб, бир әлини Маһмудун, о бири әлини исә шаһын башына гојараг дуа охуду. Һамы Маһмудун тахт-тачыны тәбрик етди. Әчәм дөвләт башчылары кәлиб баш әјдиләр, әтәјини өпдүләр, беј'әт етдиләр. Онлардан сонра ханлар, забитләр вә әфган ә'јанлары ирәли кәлиб онун әтәјини өпдүләр, тәбрик етдиләр. Һәмин күн Шаһ Султан Һүсејнин шаһлыг тачыны әфган Маһмудун башына гојмасы илә битди.

[Беләликлә] Сәфәвиләр дөвләти сүгут етди. Онларын сәлтәнәт мүддәти тәхминән ики јүз ијирми сәккиз ил* чәкди.

* Т. Ј. Крушински сәһв едир. Әфганларын Исфаһанда һакимијјәтә башладыглары 1722-чи илдә Сәфәвиләрин Иранда һакимијјәтләринин 221 или тамам олмушду. *Ш. Ф.*

МАҺМУДУН ИСФАҺАН ШӘҺӘРИНИ ЗӘБТ ЕТМӘСИ

Әмәнулла хан Маһмуд тәрәфиндән шаһ дөвләтханасыны зәбт етмәк үчүн шәһәрә кәлди. Нәсрулла ханы [исә] бир гәдәр гошунла Гәзвинә тәрәф јолладылар. Исфаһан шәһәри зәбт едилди, кириш-чыхыш гапыларына көзәтчиләр гојулду. Күчәләрин мејитләрдән тәмизләнмәси үчүн адамлар тә'јин едилди. Һамыны дәфн етдиләр. Пис-пис ишләри арадан чыхармаг үчүн чидд-чәһд көстәрдиләр. Шаһы башга евә көчүрдүләр.

Үчүнчү күн әфган Шаһ Маһмуд ата сувар олуб, Исфаһана үз тутду. Һәр шејдән әввәл, о, Шаһ Султан Һүсејнин дөјүшдә өлдүрүлән гызылбашларын төкүлүб галдығы бағчаны көрмәк үчүн кетмәсини гадаған етди. Чарчы чар чәкиб деди ки, гызылбашлардан һеч ким әфган гошунларына дахил едилмәсин вә һеч јердә көрүнмәсин.

Авропа балјузлары көрүшә кәлдиләр, Маһмудун ајағы алтына пајәндаз вә гијмәтли гумаш парчалар атдылар.

Маһмуд там тәмтәрагла дөвләтханаја дахил олду. Һәрәмхана хачәләри, нәдимләр вә шаһын хидмәтчиләри кәлдиләр. Һамы әдәблә јери өпәрәк итаәт етди. Дөвләт башчылары, ханлар вә башга әмәләләр кәлиб беј'әт етдиләр. Маһмудун әмри илә әфган ордусунда олан бүтүн азугәни Исфаһана кәтирдиләр. Һәмин күн дөрд вәгјә ун ики гуруша сатылды, кифајәт гәдәр чөрәк вә әт пејда олду. Гачгын дүшмүш Исфаһан әһалиси өз мүлк вә ев-ешикләринә гајытды.

Маһмуд гызылбашларын адәтинчә зијафәт верди. Гызылбаш ханлары, сарај әһли, Шаһ Султан Һүсејнин мәсләһәтләшдији адамлар, һәмчинин шаһа кизличә хәјанәт едән шәхсләр [һәмин] зијафәтдә гылынчдан кечирилди. Маһмудла әһд-пејман бағлајанлар вә онун тәрәфиндән әфв едиләнләр өлдүрүлмәди.

Маһмуд Һәвизә ханыны әбәди һәбсә мәһкум етди, өзүнүн јанында хидмәт едән [онун] әмиси оғлуну исә Һәвизәјә һаким тә'јин етмәклә шәрәфләндирди. Шаһа сәдагәтлә хидмәт етмиш адамлара үзүнү тутуб деди: «Әкәр [бундан сонра] сәдагәтлә ишләсәниз, мәним дә сизә мәһәббәт вә нәвазишим олачагдыр».

Гәдимдән бәри дәдә-бабалары Сәфәвиләрә хидмәт

ётмиш мө'тәмедуд-дөвләни* јенидән өз вәзифәсинә тә'јин етди. О, беләә әрз етди: «Мән Сәфәви ханәданы сајәсиндә бу мәгама чатан бир адам олдуғум үчүн, әкәр мәнә Шаһ Тәһмасиблә дөјүшмәк әмрини етмәсән, һәр бир хидмәтимдә сәдагәтли олачағам».

Онун бу сөзүндән Маһмудун чох хошу кәлди. Деди: «Мән сәни бундан сонра вәкаләт мәнсәбиндән чыхармајачағам». О, гызылбаш дөвләт адамларына да бөјүк лүтфкарлыг етди.

Маһмуд шәхси һүгуги ишләрин һәллиндә вә шәр'и мүбаһисәләрдә әдаләт бәргәрар олмасындан өтрү диванбәји вәзифәсини бир әфгана тапшырды. О, заһид, камил, икид, алим, ишкүзар вә шәриәт гајда-ганунундан хәбәрдар бир шәхс иди. Халг онун дәјанәт вә тәмизлијиндән о гәдәр разы иди ки, нәинки дөвләтләринин завала уғрадығы [кечмиш заманлар] үчүн тәәссүфләнир, һәтта олуб-кечәнләри унудурду.

МАҺМУДУН ӘМРИ ИЛӘ ХӘЗИНӘ ЈЫҒЫЛМАСЫ

[О,] Сәфәвиләрин хәзинәсини зәбт етди. Хәзинәдә һәр шеј бол иди, лакин нәгд гызыл чох азды. [Маһмуд] гызылбашлардан чохлу гызыл вә чаваһир[ат] тәләб едәрәк онлары бу мәчбуријјәт гаршысында гојду вә алдыгларыны хәзинәјә әлавә етди. Исфаһан вә Чулфа тачирләриндән, башга тичарәтчиләрдән, һәтта христиан мәликләри вә Авропа елчиләриндән дә мүхтәлиф бәһанәләрлә бөјүк мәбләғдә пул јығды. Өз дөвләт башчыларындан да бу гајда илә чохлу гызыл вә башга гијмәтли шејләр алды. [Нәтичәдә] әфганлар гызылбаш тајфаларынын вердикләри гызыл-күмүш сајәсиндә чох дөвләтләндиләр.

Маһмуд мүлк вә вилајәтләрин хан вә һакимләринә аз бәхшиш вермәсинә бахмајараг дөјүшчүләрә чохлу сурсат вә үлуфә верирди.

* Е'тимадуд-дөвләни. *Ш. Ф.*

ГӘЗВИНИН ТУТУЛМАСЫ ҮЧҮН МАҺМУДУН ГОШУН КӨНДӘРМӘСИ ВӘ ӘФГАНЛАРЫН ӨЛДҮРҮЛМӘСИ

Исфаһанын фәтһиндән сонра Маһмуд Әманулла ханы сәккиз мин сүвари әфганла Гәзвин шәһәрини әлә кечирмәјә көндәрди. О, Гәзвин әһалисинә беләә бир мәктуб јазды: «Сәрдар кәлән кими шәһәри тәслим един. Әкәр ораларда Шаһ Тәһмасиб вә онун адамлары пејда олсалар, дәрһал сизин өзүнүзү, әһли-әјалынызы гылынчдан кечирәчәјәм. Малларыныз да ғарәт вә тарач едиләчәкдир. Әксинә, әкәр мәнә табе олсаныз, әфган гошунундан һеч бир зијан көрмәјәчәксиниз».

Шаһ тәрәфиндән дә беләә мәзмунлу [башга] мәктублар көндәрилди.

Әманулла хан һәмин гошунла Гәзвинә јолландыгда Шаһ Тәһмасиб Тәбризә фәрар етди, Гәзвин әһалиси исә шәһәри [әфганлара] тәслим едәрәк, итаәт гәдәми атды. Гәзвинлиләр зијафәт тәдарүкләри көрдүләр, әфган дөјүшчүләри дә онларын евләринә дағылышдылар.

[Гәзвинлиләр] сәрдар Әманулла хана бөјүк һөрмәт едәрәк, она чохлу һәдијјәләр вердиләр. Әфганлар буна бахмајараг хам хәјала дүшүб, Әмир Маһмуда табе олмагдан бојун гачырдылар. Нәтичәдә, гәзвинлиләр дөзмәјәрәк, бир-бирләри илә мәсләһәтләшдиләр. Гәзвин шәһәриндә тәхминән јүз мин нәфәр гызылбаш варды. Једди-сәккиз күн кечәндән сонра онлар өз меһманларынын үстүнә төкүлүшүб једди мин әфганы гәтлә јетирдиләр. Онлар кечидләрә вә дөрдјол ајрычларына да һүчумлар едиб, чохлу әфган өлдүрдүләр.

Әманулла хан јараланыб мин нәфәр әфган сүвариси илә өзүнү арадан чыхарды вә Исфаһана гајытды.

ӘФГАНЛАРЫН ӨЛДҮРҮЛМӘСИНӘ КӨРӘ МАҺМУДУН ИСФАҺАНЛЫЛАРЫ ӨЛДҮРМӘСИ

Исфаһан әһалиси бу чанүзүчү хәбәри ешидәндән сонра өз һәјатларындан билмәррә әл үздүләр. Баша дүшдүләр ки, бундан сонра әфганлара үмид едә билмәјәчәкләр.

Маһмуд исә, о вахт зијафәт мәрасими тәшкил етмәк мәгсәдини билдириб, ачлыгдан сағ чыханлары—дөвләт адамларыны, ә'јанлары, мәнсәб саһибиләрини, чаванлы-гочалы бүтүн әмәлләри [һәмин] зијафәтә дә'вәт етди,

Гонаглыгда гызылбашлардан үч мин нәфәр иштирак едирди. Онларын һамысыны гәссаб бычағына кәлән гојун кими гылынчдан кечирдиләр. Һәтта, әфганларын савадлы шәхсләриндән биринин оғуллуға көтүрдүјү, һәмин мәчлисдә олан он ики јашлы Мирзә Рүстәми дә, онун әфганлар тәрәфиндән мүдафиә олунмасына бахмајараг, гәтлә јетирдиләр. Өлдүрүлән гызылбашларын чәсәдини шаһ сарајынын өнүндә үст-үстә јығдылар. Бунунла кифајәтләнмәјәрәк, гызылбашларын евләринә һүчум едиб, әли силаһ тута билән оғул-ушағын һамысыны өлдүрдүләр.

Шаһ сарајынын ендәрунунда олан ики јүз хан өвладына вә күрчү балаларына истәдикләри сәмтә кетмәк ичазәси верилди. Һәмин бичарәләр шәһәрдән кәнара чыхан кими архаларынча јолланан әфганлар онлары һарада тапдыларса, елә орадача гәтлә јетирдиләр.

Әфганлар дөрд-беш күн [бу минвалла] шәһәрдә кәзиб әлә кечирдикләри гызылбашлары [өлдүрүрдүләр. Гызылбаш дөвләт башчыларындан ијирми беш нәфәрдән чох адам өлдүрүлдү.

Е'тимадуд-дөвләјә дә мүнасибәт дәјишди, ондан јегмиш мин түмән пул алдылар. Өлдүрүләнләрин малларыны, силаһларыны вә вар-јохларыны зәбт етдиләр. Гызылбашларын һеч биринә, һәттә е'тимадуд-дөвләјә дә е'тибар етмирдиләр.

МАҺМУДУН ӘФГАН ТАЈФАЛАРЫНЫ БАШГАЛАРЫНДАН ҮСТҮН ТУТМАСЫ

Маһмуд әфганлары чох јүксәлтди. Чарчы чар чәкиб билдирди ки, Иран мәмләкәтиндә, хүсусилә Исфаһан шәһәриндә олан мүхтәлиф тајфалар бундан сонра кәрәк әфганларла еһтирамла рәфтар етсинләр. Бир гајда олараг, онлар һарада әфганларла гаршылашсалар, кәрәк ајаға дурсунлар; јолларда атлара сувар олан әфганлары көрдүкдә өз атларындан јерә дүшсүнләр вә әлләрини синәләринә гојуб онларын өнүндә тә'зим етсинләр.

[Маһмудун сәрәнчамына көрә] һәр тајфаја, синфә мәнсуб олан шәхсләр ашағыдакы силкләрә бөлүнүрләр вә буна сөзсүз әмәл олунмалыдыр:

1. Бүтүн тајфаларын ән алиси вә үстүнү әфганлар;

2. Сүнниләрдән ибарәт олан Дәркзин (Дәрчзин—*Ш. Ф.)* чамааты;

3. Ермәниләр вә христианлар;

4. Һиндистанлы мултаниләр;

5. Атәшпәрәстләр;

6. Јәһудиләр;

7. Алчаг, һәгир вә мәнсәбсиз тајфалар олан рафезиләр (гызылбашлар).

ИСФАҺАНЛЫЛАР ҮЧҮН АЗУГӘ ЈЫҒЫЛМАСЫ

Бу мәсәләдән сонра Исфаһанда касыбчылыг вә баһачылыг [чох] артды. [Маһмуд] Исфаһана азугә кәтирмәк үчүн Нәсрулла ханы үч мин әфганла итаәтдә олан мәмләкәтләрә көндәрди. [Әмр етди ки,] буна е'тираз едәнин өзүнү өлдүрүб малыны тарач етсинләр.

Нәсрулла хан Һәмәдана тәрәф јолланды. Бир чох шәһәр вә кәндин әһалиси итаәт едиб, Исфаһана азугә көндәрди, е'тираз едәнләрин исә һамысыны өлдүрүб, малларыны тарач етдиләр.

[Нәсрулла хан] һәлә өз ишини там јеринә јетирмәмишди ки, Дәрчзинә јетишди.

Дәрчзин Һәмәдана јахын бир шәһәрдир. Нәсрулла ханы пишваз етмәк үчүн шәһәрдән чыхыб онун гаршысына кетдиләр.

Оранын әһалиси сүннидир. Онлар Бөјүк Шаһ Аббасын һакимијјәти вахты Мосул јахынлығындан Һәмәдана көчмүш, Дәрчзиндә мәскун олмушдулар.

Нәсрулла хан орада бир нечә күн көзләди. Алты минлик бир гошун дүзәлтди. Доггуз мин адам Һәмәдан јахынлығында гарәт вә тарача гуршанды.

[Нәсрулла хан] мүт'и адама аман верди, мүхалиф оланы исә гылынча јем етди. Бол тахыл јығыб, әлли мин дәвәјә јүкләјәрәк Исфаһана јоллады. О, бу иши сәксән күн әрзиндә јеринә јетирди.

Бир нечә күн сонра јүз миндән чох адамы азугә вә малларла биркә Дәрчзиндән көчүрүб Исфаһана кәтирдиләр. Онлары саһибсиз галан евләрдә јерләшдириб, [доланышыгдан өтрү] мүлк вә игта* тә'јин етдиләр.

* Игта—әсасән һәрбчиләрә верилән феодал торпаг мүлкијјәтинин бир нөвү. *Ш. Ф.*

ӘФГАНЛАРЫН ОРДУ ТОПЛАМАҒЫ ГӘРАРА АЛМАЛАРЫ

Бу гәдәр адамын көчүрүлмәси дә Исфаһана кифајәт етмәди. Белә ки, бу бөјүк шәһәрдә онлар һеч көрүнмүрдүләр. Евләрин чохусу һәлә бош иди.

Әфганлардан да өлән чох иди. Дәрчзиндән кәлән адамлардан бир гәдәрини өлән әфганларын јеринә шәһәр гапыларына кешикчи гојдулар.

Е'тимад бәсләдикләри адамлары Гәндәһара јоллајараг, орадакы әфганлары отуз мин дәвәјә миндириб Исфаһана көчүрдүләр.

Маһмуд әфган гошунуна һеч бир һүббә* вә бир динар да пул вермирди. Мәвачиб истәјәнә дејирди: «Керман, Језд, Мәшһәд вә Һерат кими шәһәрләр вар. Кедиб филан шәһәри әлә кечирин, орадакы һәр шеји гарәт един».

ӘФГАНЛАРЫН ИСФАҺАНЫН ӘТРАФ ЈЕРЛӘРИНИ ТУТМАҒА БАШЛАМАЛАРЫ

Гошун истәнилән һәддә чатдығына вә дүшмәнләрдән бир гәдәр хатирчәм олдуғуна көрә Маһмуд әфганларын башыны [нәсә, бир ишлә] гатмаг гәрарына кәлди. Халгын Шаһ Тәһмасибә рәғбәт етмәмәсиндән хатирчәм иди. Бачарыглы адамларыны бир дәстә әфган дөјүшчүсү илә Исфаһанын үч фәрсәхлијиндә јерләшән Кәз адлы абад гәсәбәјә јоллады. Орада чохлу гызылбаш јығылмыш вә гәсәбәнин әтрафына дәрин хәндәк атмышдылар. Онлар азугәләрини јығараг, галада мөһкәмләнмишдиләр.

Ораја јүрүш едән әфганлар һеч нә едә билмәдиләр. О әтрафда јерләшән Бәни-Исфаһанда да гызылбашлар чәмләнмишдиләр. [Бәни-Исфаһаны] мүһасирәјә алыб, хејли дөјүшдүләр. Гәләбә әлдә едә билмәдиләр. Ишин сонунда атәшпәрәстләрдән бир дәстә адам кәтириб, һасарын алтындан лағым атдылар. Орадакы јарығдан ичәри кечиб јүрүшә башладылар.

Зәфәр әснасында рәијјәт вә гызылбашлар аман истәдиләр. Әфган башчылары онлара аман верәрәк, һәмин гәсәбәдә олан азугә вә башга шејләри Исфаһана көндәрдиләр.

Нәсрулланын [гызылбашлара] аман вермәси Маһмудун хошуна кәлмәди. Деди: «Бундан сонра гызылбашлар кәрәк чәзаландырылсын вә гәтлә јетирилсин.»

Гызылбашлар бу әмрдән хәбәр тутараг әфганларын онлара гаршы етдикләри һәр һансы тәһгирамиз һәрәкәтләрә дөзмәјә башладылар. Елә бу вахтларда Лүтфәли хан Исфаһандан гачыб Бәни-Исфаһана кәлди. Ону тутуб зәнчирләјәрәк Маһмуда көндәрдиләр. Бу минвалла әфганларын гәзәб атәшләри тәскинлик тапды.

ШИРАЗЫН МҮҺАСИРӘСИ ҮЧҮН ГОШУН КӨНДӘРИЛМӘСИ

Бу һадисәләрдән сонра, Маһмуд вә әфган әмирләри үч мин әфган вә алты мин дәрчзинли илә Нәсрулла ханы Ширазы әлә кечирмәјә јолладылар. О, јол үстүндәки гәсәбәләри итаәтә кәтирди. Нәсрулла ханын кәлиши Һиндистанын кә'б [әрәб] тајфасы вә әчәм арасында бәрк јајылды, онун икидлији, баһадырлығы вә шүчаәти әтрафа фаш олду.

Нәсрулла хан әфганлар ичиндә бәхтли адам иди. Она «Илдырым хан» дејирдиләр. Исфаһандан кәнарда гызылбашларын мәғлуб етдији әфганларын көмәјинә кедиб, гызылбашлары мәғлубијјәтә уғрадырды. О, һеч бир дөјүшдә мәғлуб олмамышды. Әфганлар она инанып, гызылбашлар ондан бәрк горхурдулар. Бу сәфәр вахты онун гүруру һәддини ашмышды. Күман едирди ки, кедиб чатан кими Шираз галасыны она тәслим едәчәкләр. Амма, әксинә олду.

Нәсрулла хан һәдсиз гејрәт вә горхмазлыгла Ширазы јүрүш етди. О, ордунун өнүндә дајандығы вахт бир түфәнк күлләси ону һәлак етди. Әфганлар сәрдарын өлүмүндән чаш-баш галыб, мүһасирәдән әл чәкдиләр.

Бу хәбәр Маһмуда чатдыгда о, тәәссүфләнди вә онун јеринә Зәбәрдәст ханы сәрдар тә'јин етди.

О, дөјүшә башлады, амма Ширазы тута билмәди, чүнки Шираз ханы ағыллы вә тәдбирли адам иди. О, Фарс көрфәзинин саһилләринә адам јоллајыб, әрәб дөвләтиндә јашајан Һачы Әбдүлбагијә гызыл көндәрди вә ондан көмәк истәди. Шираз ханы вә [шәһәр] әһалиси имдад үмиди илә Ширазы сәккиз ај әлдә сахладылар. Арада чохлу әфган тәләф олду.

Бир ахшам вахты Һачы Әбдүлбаги хан алты мин әрәб сүвариси, бир гәдәр гызылбаш вә чохлу азугә илә

* Һүббә — дирһәмин $\frac{1}{8}$ һиссәсидир. *Фәгир Мәһәммәд Хејирхаһ.*

шәһәрлиләрин көмәјинә кәлди. Әфганлар бундан хәбәрдар олдулар. Бөјүк дөјүш башланды. Гызылбаш гошунунун чох һиссәси гылынча јем олду. Һачы Әбдүлбаги хан ики јүз әрәблә мејданда дөјүшмәкдә давам едирди. О, чәсур вә гејрәтли адам иди. Өлдүрүләнә гәдәр дөјүшдү.

Зәбәрдәст хан онларын азугә еһтијатыны ордуја дашыды. Әфганлар бу һадисәдән чуша кәлдиләр. Һамысы вар-дөвләт саһиби олду.

Зәбәрдәст хан Шираз әһалисинә аман верди. [Амма] бир күн гәфилдән јүрүш едиб, Ширазы тутду. Гәтли гадаған етдисә дә, тарач вә гарәтә ичазә верди.

Шәһәр зәбт олундугда, ачлыгдан өлән бир нечә касыб адам көрдүләр. Амма, бир тачирин евиндә о гәдәр тахыл варды ки, бүтүн Шираз әһалисини үч ај доландырмаға кифајәт едәрди. Зәбәрдәст хан о тачири чағырыб һәбс етди, деди: «Нә үчүн бу гәдәр тахылы касыбкусуба пајламадын ки, онлар ачындан чан вердиләр?»

Дөрд јүз нәфәр әфганы Бәндәр-Аббасы тутмаға јоллады. Оранын әһалиси өзләрини Һөрмүз адасына чатдырдылар. Әфганлар орада бир иш көрә билмәјиб, кери гајытдылар. Јолда онлара хәстәликләр үз верди, чәми әлли нәфәр сағ-саламат гајыда билди.

ФИРИДУН ХАНЫН КҮЛПАЈКАНА КӨНДӘРИЛМӘСИ ВӘ ОРАНЫН АЛЫНМАСЫ

Шаһ Тәһмасиб каһ Гәзвиндә, каһ да Теһранда јашајырды. Имкан олдугча гошун топламагда иди. Һачы Әбдүлбаги ханын [көмәјә] кәлдијини ешидиб әввәлчә Фиридун ханы ијирми мин гызылбашла Күлпајкана көндәрди. Она билдирдиләр ки, о әразидә әфганлара итаәт етмәјән башга јерләр дә вардыр, о, кәрәк әфганлара табе олмајан һәмин адамлардан көмәк истәјиб гошун јығсын вә әфганларла дөјүшсүн ки, бәлкә өзүнү Исфаһана чатдыра билсин.

Фиридун хан Исфаһана јахынлашыб ермәниләрин башыны әфганларын башы әвәзинә кәсәрәк Шаһ Тәһмасибә јоллады.

Елә бу әснада Һачы Әбдүлбаги ханын мәғлубијјәти вә онун Ширазда өлдүрүлмәси, әфганларын Ширазы тутмалары хәбәри сәрдар Фиридун ханын гулағына чатды. Маһмуд да Фиридун ханын Күлпајкана кәлдијини ешитди, бөјүк бир гошунла о тәрәфә һәрәкәт етди.

Фиридун хан бир тәпә үзәринә чыхыб, әфган гошунунун бөјүк чохлуғуну көрәрәк фәрар вадисинә тәрәф үз тутду.* Маһмуд [исә] Күлпајкан шәһәринә тәрәф јолланды.

Бу шәһәрин әтрафында дәрин хәндәк газылмыш, хәндәјин өнүндә исә мөһкәм дивар тикилмишди. Әфганларын дивар учуран бир филләри варды. Дивары филлә учурдуб, јүрүшә башлајараг Күлпајканы тутдулар. [Онлар] шәһәрдә јашајан гызылбаш[лар]ын әксәријјәтини гәтлә јетирдиләр.

Шәһәр јахынлығында ичәрисинә еһтијат азугә јығылмыш галачалар варды. Ораја һүчум олунаркән, гызылбашлар аман истәдиләр. Маһмуд онларын чанларына аман вериб, малларына тохунмады, лакин галалары зәбт етди. Бу һадисәләр үч саат ичәрисиндә баша чатды.

КАШАН ӘҺАЛИСИНИН ИТАӘТ ЕТМӘСИ

Вәзијјәти белә көрән Кашан әһалиси итаәт гапысындан кечиб тәслим олду. Бу барәдә хәбәр вермәк үчүн Маһмуда елчи көндәрдиләр. О да, бунунла разылашды, Исфаһандан Кашана кедәрәк ораны зәбт етди вә кери гајытды.

Исфаһанда үч күн, үч кечә топ атдылар, шадлыг етдиләр. Бундан сонра Маһмуд, һараса, башга бир сәмтә кетмәк севдасына дүшдү, [лакин, сонрадан] Исфаһанда галмағы сәфәрә чыхмагдан үстүн тутараг һеч бир јана кетмәди.

ӘМӘНУЛЛА ХАНЫН ӘҺВАЛАТЫ

О, әфган тајфасындан дејилди. Маһмудун һакимијјәт вахтынын әввәлләриндә Кабулдан Гәндәһара кәлиб онун хидмәтинә башлады, кәндхуда олду. Ағыллы, һәртәрәфли истедадлы, чәнкләр көрмүш вә тәчрүбәли адам иди. Еһтијатлы вә ишкүзар иди. Маһмудун Исфаһанда гәрар тутмасында көмәји олмушду. О, Маһмудла белә шәртләшмишди ки, гызылбаш[лар] үзәринә сәфәр вахты әлә кечирәчәкләри һәр шеји јарыбајары бөләчәкләр.

* Јә'ни гачды. *Ш. Ф.*

Маһмуд бир күн Әмәнулла ханла отурмушду. Әмәнулла хан она кечмиш сөһбәтләрини хатырладыб деди: «Аллаһ-таала өз инајәти сајәсиндә биз аҹиз бәндәләрә, һеч вахт јадымыза белә дүшмәјәҹәк лүтфкарлығ көстәрәрәк, үзүмүзә фәтһ вә зәфәр гапыларыны ачды. Әлбәттә, бу бөјүк не'мәтә шүкр етмәк биз бәндәләр үчүн ваҹиб бир әмәлдир. Кәрәк арамызда бағланан әһд-пејманын илк күнләриндән башлајараг она әмәл олуна. Әлә кечирдијин вар-дөвләтин јарысыны мәнә вермәлисән».

Бу сөзләри ешидән Маһмудун башындан түстү галхды. Ајаға дурду, үзүндә инчиклик вә мәламәт әламәти заһир олду, деди: «Әлинә бу гәдәр мал-дөвләт кечибдирсә дә кифајәтләнмирсән. Мәнимлә мүлк вә мал севдасына дүшмүсән. Бундан сонра бу иддианы унут.»

Мәҹлис бир-биринә дәјди. Әмәнулла хан өз евинә гајыдараг Маһмуда белә хәбәр көндәрди: «Сән өз әһдинә вәфа етмәдијин үчүн мән дә бундан сонра сәнә хидмәт етмәјәҹәјәм. Мән сәнин гәбиләндән дејиләм. Өзүм дә Һиндистан шаһына табејәм. Сәнин һөкмүнә итаәт етмирәм. Өз гошунуму да көтүрүб, Һиндистана кедирәм».

Белә дејәрәк ата сувар олду. Ики мин сувариси илә јола дүшдү.

Маһмуд онун бу һәрәкәтинә бармагарасы бахды, әһәмијјәт вермәди. Үч күндән сонра белә бир фикрә дүшдү ки, Әмәнулла хан бирдән Шаһ Тәһмасибин јанына кетмиш олар. Бундан бәрк горхду. Он мин әфган сувариси илә онун архасынҹа јолланды. Әмәнулла хана чатдыгда, Мәһәммәд хан Бәлуҹун дүшмәнчиликлә она һүҹум етдијини көрдү. Маһмуд буна мане олду. Өзү достҹасына Әмәнулла ханла көрүшүб ону гуҹаглады. Онлар бир-бирләринин үзүнү өпдүләр. Гошундан бир гәдәр араланыб, тәкликдә галдылар. Маһмуд хаһишлә сөзә башлајыб деди: «Мәнлә белә рәфтар етмә. Мәни јерә вурма».

Белә хаһишләрлә онун үрәјини әлә алды. Јенә дә араларында олан әһд вә иттифаг тәзәләнди. Маһмуд Әмәнулла ханын гошунуну өз гошунуна дахил едиб, ону Исфаһана чатдырмаг үчүн өз адамларыны тә'јин етди.

Маһмуд, онлар Исфаһана чатдыгда, Әмәнулла ханы Луристаны, Куһкилујәни вә Бәхтијари[јјә]ни тутмаг үчүн көндәрди.

О, Бәхтијари [јјә] елинә чатдыгда артыг бәхтијари тајфасы һазыр вәзијјәтдә дајаныб онлары көзләјирди. Гәфилдән гошунунун үстүнә төкүлүшүб онун чохлу дөјүшчүсүнү өлдүрдүләр. Маһмуд гејрәтә кәлди. Интигам алмаг үчүн Куһкилујә тәрәфә јолланды.

Кечә бирдән-бирә бәрк гар јағды. Маһмуд орадан һеч јана кедә билмәди, чүнки гар һәр тәрәфдән јолу бағламышды. [Бәхтијарилэр] Маһмудун јан-јөрәсини иһатә етдиләр. Сојуг һава вә гар јағмасы үч ај чәкди. Һараја кетдиләрсә, бир јана чыха билмәдиләр. Һәмин јердә сәркәрдан галдылар. Үч ај кечәндән сонра гар әриди, чајлар дашды. Гызылбашлар көрпүләри учурдулар. Чарәсиз галыб судан үзә-үзә кечмәк истәдиләр. Арада чохлу дөјүшчү вә мал тәләф олду. Сағ-саламат галмаг үмидләри галмады.

Нәһајәт, Маһмуд тәрәфиндән һөрмәт вә илтифат көрмүш Гасым хан Бәхтијари кизличә онун јанына адам көндәрди. Она көмәк әли узатдылар. О гошундан јалныз үч мин әфган дөјүшчүсү лүт-үрјан һалда Исфаһана чатыб, хәлвәтҹә шәһәрә кирди. Әфганлар Маһмуддан инҹијәрәк өз вәтәнләринә гајытмаға башладылар. Маһмуд баҹардыгҹа гошунун әһвали-руһијјәсини јүксәлтмәјә чалышды, онлара һөрмәтләр етди. Гошуна әлли мин түмән бәхшиш верди. Пајызда да зәифликдән һеч јана кетмәди, Исфаһанда галды.

Аз сонра Гәндәһардан вә Һиндистандан бир гәдәр дөјүшчү кәлди. Маһмуд бир аз да Дәрҹзиндән ләшкәр көтүрүб, гүввәтләнди. Исфаһана һүҹум етмәк истәјән Шаһ Тәһмасиб Османлы дөвләтинин сәрәскәринин Азәрбајҹана тәрәф јолландығыны билиб, Тәбриз әһалисинин көмәјинә кетди.

ҸӘЗ ӘҺАЛИСИНИН ӘФГАНЛАРЫН КӨЧЛӘРИНИ ӘЛӘ КЕЧИРМӘСИ*

О вахтларда Гәндәһардан ики мин көч кәлмәкдә иди. Кәз ҹамааты онларын вар-јохларыны зәбт едәјиб, бир нечә әфганы өлдүрдү. Маһмуд онлары тәнбеһ етмәк фикринә дүшдү.

Орада чохлу гызылбаш топланды. Онлар Кәз галасыны азугә, силаһ вә гошунла долдуруб мөһкәмләтдиләр. Дахилән әфганлара мејл едән Кәз галасындакы әрәб тајфасы Маһмудун јанына кизличә адам јоллајыб, билдирди ки, бәс, хәлвәтҹә, филан тәрәфдән кәлин ки,

* Мәтндә бу јер ады һәм дә «Кәз» шәклиндә кетмишдир. *Ш. Ф.*

426—6

биз филан таіфадан оланлар шәһәрин гапысыны сизин үзүнүзә ачаг.

Маһмуд гошунла шәһәрә јахынлашды. Гызылбашлар әрәб тајфасынын хәјанәтиндән акаһ олуб, онлары өлдүрдүләр, дәфәләрлә галадан чыхыб, әфганларла дөјүшдүләр, әсир көтүрдүләр. Нәһајәт, әфганлар ачлыға кирифтар олуб, галаја етдикләри һүчумдан әл чәкәрәк Исфаһана гајытдылар. Гызылбашлар [исә] онларын ардынча һәрәкәт едиб мәрдликлә дөјүшдүләр. Әфганлар мәғлуб олдулар вә онларын бир дәстәси арада мәһв едилди. Маһмуд сағ галан дөјүшчүләрини дә көтүрүб Исфаһана гајытды.

БУ ҺАДИСӘЛӘРИН ТӘ'СИРИНДӘН МАҺМУДУН ДӘЛИ ОЛМАСЫ

Маһмуд бу ики һадисәдән сонра фикир-хәјала дүшдү, һөвсәләсиз олду. Бәдәни зәифләди. Горхуја вә сәксәкәјә дүшдү. Јемәк-ичмәкдән галды, нараһат күнләр кечирди, јухусуну итирди. Ағлы зәифләди. Ону ваһимә басды. Дәлилик әламәтләри көрүнмәјә башлады.

Маһмуду әфган шејхләринә көстәрдиләр, гырх күн чилләјә* отурду, уча аллаһа дуалар етди. Чилләдән чыхдыгда, дәлилији әглинә галиб кәлди. Гапыја, пәнчәрәјә салам верирди. Дост-таныша һәдәр јерә мә'насыз мурачиәтләр едирди. Ону муаличә едән шејхдән араланмырды. Шејх вә хидмәтчиләр онун бу вәзијјәтини мөчүзә вә кәрамәт кими гәләмә верир, онун дәлилијини кизләдирдиләр.

Бу минвалла, Маһмуд гырх күн һәрдән дәли, һәрдән дә ағыллы олду. Инзива** мүддәти битди, хәстәлији исә күндән-күнә шиддәтләнди.

МАҺМУДУН ШАҺЫН ӨВЛАД ВӘ ГОҺУМ-ӘГРӘБАСЫНЫ ӨЛДҮРМӘСИ

Маһмуд бир күн диванханада кәзиширди, [бирдәнбирә] онун диванәлик атәши шө'ләләнди. Әмр етди ки, Шаһ Султан Һүсејнин диванханадакы бүтүн киши нәслиндән олан оғланларыны, гардашларыны вә башга гоһум-әгрәбасыны бир јерә топлајыб, әл-ајагларыны онларын өз кәмәрләри илә бағлајараг һүзура кәтирсинләр. Әфганлар бу әмрдән истифадә едәрәк, һәлә Шаһ Сүлејман заманы көзләринә мил чәкилән гочалы-чаванлы јүз әлли үч нәфәр Шаһ Аббас өвладыны тутуб чәкә-чәкә диванханаја, Маһмудун һүзуруна кәтирдиләр, онлары дәстә-дәстә онун гаршысына дүздүләр. Маһмуд онларын һамысынын бојунларынын вурулмасы үчүн фәрман верди. Имансыз чәлладлар ирәли чумдулар. [О бичарәләрин] ләләләри*, һәрәмхана хачәләри вә башга хидмәтчиләри јахаларыны чырыг-чырыг едиб ағлајырдылар.

Дәрдли Шаһ Султан Һүсејн һамыдан чох фәрјад вә әфған едирди. О, јыхыла-дура имдад истәмәк үчүн Маһмудун јанына кәлиб, сабигдә етдикләри әһд-пејманы онун јадына салды, көзләринин ишығы олан өвладларынын хиласы үчүн һәзин-һәзин фәрјад едәрәк, Маһмудун гәдәмләринә дүшдү, алныны ајагалты тозуна сүртдү. Хаһишинә әмәл олунмады.

Гәфилдән шаһын ики кичик оғлу атасынын фәрјадыны ешидиб, ону көмәјә сәсләдиләр. Шаһ өз сифәтини өвладларынын үзүнә сүртдү. О күнаһсызлар гојун-гузу кими мәләјирдиләр. Шаһ дејирди: «Мәни өлдүрүн, [амма] о мә'сумлары һәлак етмәјин». Чох јалварыб-јахарды. Нәһајәт, Маһмудун даш гәлби бир гәдәр јумшалды, үзүнү Шаһ Султан Һүсејнә тутуб деди: «Бу ики нәфәри сәнә бағышлајырам». Шаһ деди: «Бу гијамәт күнүндә, артыг бу күнаһсызларын бағры јарылдығы бир вахтда даһа сәнин онлары бағышламағынын нә фајдасы?»

Ики күндән сонра [о ушагларын] һәр икиси өлдү.

МАҺМУДУН ДӘЛИЛИЈИНИН ШИДДӘТЛӘНМӘСИ

Маһмудун дәлилији артды. Арабир өз јахын адамларынын дөјүлүб-өлдүрүлмәсинә фәрман верир, һәрдән дә сәрхош адамлар кими фәрјад вә әфған едирди. Нәдим вә һәмраһлары горхуја дүшүб, ондан гачмаға башладылар. Онун дәлилији елә чохалды ки, ачиз галараг, гапылары мөһкәмчә гапајыб. ону отагдан харичдә мүһафизә етмәјә башладылар. Бир нечә күн јатмады, асу-

---

* Чиллә—хәстәни муаличә едән ара һәкимләринин мәсләһәти илә 40 күн тәкликдә галыб, күнү аллаһа дуа илә кечирмәк. *Ш. Ф.*

** Инзива—тәклијә чәкилмәк, тәрки-дүнја олмаг. *Ш. Ф.*

* Ләлә—мүәллим, тәрбијәчи. *Ш. Ф.*

дәләшмәди, јејиб-ичмәди. Табдан, тагәтдән дүшдү, атылыб бир јердә галды. Нә гәдәр мүаличә етдиләрсә дә, элачы олмады. Чарә кәсилди, мә'јус вә үмидсиз олуб, хәзинәдән чохлу гызыл көтүрүб, сәдәгә вердиләр, үрәјисыныг адамларын үрәјини әлә алдылар. Чулфанын ермәни кешишләринә мин түмән вә Авропа елчиләринә дә мин түмән пул вериб, чох белә нәзир-нијаз етдиләр.

[Амма,] онун хәстәлији күнү-күндән шиддәтләнирди. Гарнында елә бир ағры башлады ки, әлләринин этини дишләри илә гопарыр, налә едирди. Бир нечә күндән сонра бәдәни хәлбир кими јаралар төкдү. Әти чүрүјүб-төкүлмәјә башлады. Тәбиб вә чәррапларһеч бир әлач едә билмәдиләр. Бәдәнинин бүтүн үзвләри ијләнмишди.

СЕЈИД ӘЛИХАНЫН ТӘҺМАСИБ ГОШУНУ ТӘРӘФИНДӘН МӘҒЛУБ ЕДИЛМӘСИ

Әфган тајфалары Маһмудун сәһһәти вә һәјатындан бөјүк мә'јус олдулар. Шаһ Тәһмасиб Гәзвиндә иди. Әфган бөјүкләри Сејид Әлиханын сәккиз мин сувари илә бөјүк еһтијаткарлыгла Шаһ Тәһмасибин ишини битирмәк үчүн көндәрилмәсини мәсләһәт билдиләр. Шаһ Тәһмасиб Тәбриз әһалисинә көмәк үчүн гошун топлады. О, әфган гошунларынын кәлдијини ешидәрәк, гәфилдән һүчума кечди. Дөјүш башланды. Әфганлар мәғлуб олуб, кери дөнмәдән дүз Исфаһана гәдәр гачдылар.

ӘФГАНЛАРЫН ӘШРӘФИ МАҺМУДУН ӘВӘЗИНӘ ТАХТА ЧЫХАРМАЛАРЫ

Әфганлар Маһмудун гардашыны Гәндәһардан кәтирмәк истәдиләр. Гыш олдуғуну вә јолун узаглығыны көрүб, буну мүнасиб билмәјәрәк Мир Абдулла ханын оғлу вә Маһмудун әмиси оғлу Әшрәф Султаны онун әвәзинә тахта чыхардылар. Әшрәфин атасы Мир Абдулла Маһмуд тәрәфиндән өлдүрүлдүјү үчүн Әшрәф әфганлара хитаб едәрәк деди ки, атамын ганынын алынмасындан өтрү, әкәр Маһмуд өлдүрүлмәсә, тахта чыхмајачағам.

Маһмудун башыны о, чарпајыда икән кәсиб Әшрәфин гаршысына гојдулар. Тахта чыхан Әшрәфи тәбрик етдиләр. Маһмудун нәдим, хидмәтчи вә мүһафизләрини— тәхминән беш јүз нәфәри гәтлә јетирдиләр.

МАҺМУДУН ХАРИЧИ КӨРУНУШУ ВӘ ФӘРДИ ХУСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Маһмуд орта бојдан бир гәдәр уча, рәнчи буғдајы бир адамды. Көзләри даим ојнајырды. Сифәти чидди, саггалы гырмызы иди. Бојну елә гыса иди ки, санки башы бәдәнинә јапышмышды. Забитәли, һөкмлү адамды. Дүшмәнләринә гаршы залымды. О, әфганлары горхудараг өзүнә елә табе етмишди ки, дөјүшләрин кедишиндә белә, онунла ихтилафа кирә билмирдиләр. Әлиачыг вә сәхавәтли дејилдисә дә, гошунун әлә кечирдији гәнимәт малларда көзү јохду.

Дөјүш заманы гошунунун башында өзү дурурду. Истәдијини елəјирди. Аз јатырды, чох вахт ојагды. Вәтәнпәрвәрлик һиссинә рәғбәтли дејилди. Һазырланан һәр бир јемәклә кифајәтләнир, һарада кәлди јатырды. Јағышлы һавада бир көјнәклә кәзирди, дүшмәнә дә елә бу вәзијјәтдә һүчум едирди.

Јахшы ат минирди. Гошунун гуламлары илә һара олду кедирди. Онлары [һәмишә] итириб-ахтарырды. Гисас алдыгда вә кими исә чәзаландырдығы заман һеч кәс она тә'сир едә билмәзди. Һеч кәсин хаһишини гәбул етмәзди. Шәр'и һөкмләрә гарышырды. Ејш-ишрәтә вә шәраба рәғбәти јохду. Султан Һүсејнин гызы илә никаһдан сонра онун башга чаријәләринә* мејли олмады. Онун бир оғлу вар иди, дејиләнә көрә Әшрәф тахта чүлус едән кими ону өлдүрдүләр, бә'зиләри исә дејирдиләр ки, көзләринә мил чәкдиләр. Һәгигәт мә'лум олмады.

МАҺМУДУН ГАРДАШЫНЫН ӘҺВАЛАТЫ

Гәндәһарда Маһмудун гардашы онун әвәзинә һөкмранлыг едирди. Дәрвишхасијјәт бир адамды. Сәлтәнәт иддиасында дејилди. Јан-јөрәсиндә ишә јарајасы вә Исфаһана апарыласы дөјүшчү галмамышды ки, о, кедиб гардашынын тахт-тачыны тәләб едә билсин. О, бу иши Һиндистанын көмәји илә едә биләрди, лакин онун тәбиәтиндә дәрвишлик мејли чох олдуғундан пул јығмаға вә хәзинә топламаға һәвәси јох иди. [Әслинә галса, о һеч] гардашынын јерини истәмирди

* Чаријә—сарајда јашајан гадын чинси, чаван гыз вә гадынлар. *Ш. Ф.*

ИСФАҺАНЫН МҮҺАСИРӘСИНӘ МАҺМУДЛА КӘЛӘН ӘФГАН ДӨЈҮШЧҮЛӘРИНИН САЈЫ [ҺАГГЫНДА]

Онларын сајы барәдә фикирләр мүхтәлифдир. Маһмудун Исфаһана биринчи һүчуму заманы онларын сајы, тәчрүбәли адамларын һесабына көрә, он беш мин нәфәр иди. Сәјјаһ дејир ки, мәним һесабыма көрә гырх минә јахын идиләр, чүнки, Исфаһанын мүһасирәсинә башлајан һәр һансы бир шәхс гырх миндән аз адам кәтирә билмәзди. Исфаһанын фәтһ олунмасындан сонра Маһмуд өз әмир вә ә'јанларыны чағырыб гошунуну тәфтиш етди. Исфаһан гапылары өнүндәки дөјүшләрдә өлдүрүлән вә јараланан әфганлардан башга, дәгиг һесабламаја көрә, ијирми мин нәфәр мөвчуд иди.

Сәјјаһ јенә дә дејир: Маһмудун ешикағасы Абдулла аға илә таныш идим вә ону мүаличә едирдим. Бир күн о барәдә ондан хәбәр алдым. Деди: «Исфаһана јолландығымыз күн дохсан мин нәфәр адам јығдыг. Бир нечә мәнзил јол кечдикдән сонра, ачизлик вә јарарсызлыглары үзүндән сәккиз мин нәфәр, јорғунлуг вә хәстәликдәнсә ики минә јахын адам, чәми он мин нәфәр биздән ајрылыб кери гајытды. Исфаһанын мүһасирәси заманы тәчрүбәли әфганларын сајы он дөрд мин, һәзарә әфганлар—сәккиз мин, бәлучлар—дөрд мин, галаны исә әрәб вә һиндлиләр иди».

ӘШРӘФ СУЛТАНЫН ӘҺВАЛАТЫ ҺАГГЫНДА

Әшрәф Маһмудла [бирликдә] Гәндәһардан кәлмишди. Дөјүшләр көрән, тәчрүбәли бир адамды. [Маһмуд] она хан титулу верәрәк, онун үчүн гошун да топлады. Бә'зи јерләрин идарәси она тапшырылды. Ағыллы, өз фикри олан, шүчаәтли, ишкүзар, хејирхаһ, тәвазөкар вә олдугча меһрибанды. Буна көрә дә, орду она тәрәф мејл едирди. Күлнабадда сүлһ бағланмасыны тәклиф етмишди [амма], Маһмудун бејнинә әчәм падшаһлығы етмәк фикри бәрк һаким кәсилмишди. Әшрәф сүлһ тәклифи едән вахт Маһмуд ондан инчик олду. Буну Әшрәф дә баша дүшдү. Үмумијјәтлә, о, [Маһмуддан] горхурду.

Исфаһанын мүһасирәси заманы шаһ сарајында азугә олмајанда, Әшрәф бундан хәбәр тутуб, шаһ үчүн мин мән [ағырлығында] азугә јоллады. Мәктуб да јазыб, өз гошунуна вермәк үчүн шаһдан хәзинә истәди ки, шаһ харичдән, о исә дахилдән һүчум едәрәк Маһмудун ишини битирсинләр. Амма, шаһ онун сөзләринә инанмырды вә бу ишә разылыг вермәди.

Маһмуд бу мәсәләдән акаһ олду. Гәлбиндә [Әшрәфә гаршы] баш верән дәјишиклији һеч кәсә билдирмәди. О, Әшрәфи Исфаһандан узаглашдырараг, ону Исфаһана көмәјә кәлән әлавә гошуну дәф етмәк бәһанәсилә шәһәрдән чыхарды. Исфаһан фәтһ олунан вахт Әшрәфи һүзуруна чағырыб нә үчүн Шаһ Султан Һүсејнә азугә јолладығыны хәбәр алды. Сөһбәтдән сонра ону [гәтлә јетирмәјиб] зиндана салдырды, чүнки, Маһмуд дөвләтин тәрәггисини вә әлдә олунан гәләбәнин сәбәбини Әшрәфдә, Әманулла ханда вә әфган шејхләриндә көрүрдү.

Әшрәф падшаһ олан кими өзүнү меһрибан, мүлајим, тәвазө'кар, әдаләтли адам кими көстәрди. Әтраф јерләрә мәктублар јоллајыб белә јазды: «Бундан сонра мәнә табе олан вә ја табе олмајан адамларын һамысы аман вә асудәлик бешијиндә олачаг. Кәрәк әфган гошунундан чәкилиб-еләмәјәсиниз. Иннән белә, Иран мүлкү һәр кимин әлинә дүшүр-дүшсүн, кәрәк абад олсун».

ӘШРӘФИН ШАҺ СУЛТАН ҺУСЕЈНЛӘ ДАВРАНЫШЫ

Әшрәф шаһын јанына кедиб она тәсәлли верәрәк дејирди: «Сән мәни әмим оғлу Маһмуд кими гәддар билмә. Олуб-кечән һадисә вә нөгсанлара гаршы сәбирли ол. Аллаһ өзү [залымын[чәзасыны верәчәк.» Әшрәф шаһ өвладларынын чәсәдләрини там еһтирамла, әфган гајдаларына мүвафиг олараг сандыг вә табутлара гојуб Гума көндәрди вә орада дәфн етдирди.

Бир күн Әшрәф шаһ илә сөһбәт етмәк вә о күнаһсызын гәлбини бир гәдәр алмаг мәгсәдилә онун зијарәтинә кәлди. Сөһбәт заманы деди: «Јенидән шаһлыг тахтына кәлдин». Шаһ деди: «Әкәр мәним падшаһлыг етмәк гәбилијјәтим олсајды, аллаһ-таала тахт-тачы мәндән алмазды. Аллаһ сәни лајиг билдији үчүн бу мәнсәби сәнә вермишдир. Мүбарәк олсун. Көрүм ки, сән дүнја дурдугча шаһлыг тахтына саһиб оласан. Мән исә артыг тахт-тач вә һакимијјәт севдасыны өз үрәк лөвһәмдән силмишәм. Өмрүмүн галаныны инзиваја чәкилмәк вә сәнин дөвләтинә дуа етмәклә кечирмәк истәјирәм. Өвладларымдан ајрылмағымын ачысы өмрүмүн сон күнүнәдәк мәним гәлбимдән кетмәјәчәкдир. Сән дә гәзәбләниб мәнә чәза вермәји өзүнә лајиг билмә».

Шаһын бу сөзләриндән Әшрәф Султан риггәтә кәләрәк, онун ајлыг доланачағы үчүн ики јүз түмән пул тә'јин етди.

Шаһ онун үчүн ајрылан отагларын сәлигә-саһманы илә мәшғул олмаға башлады вә Әшрәфдән мәмнун вә хатирчәм олду.

О, бир күн Әшрәфлә көрүшәрәк она өз гызы илә никаһ бағламағы тәклиф етди. Әшрәф бу тәклифә чох шад олду. Әшрәф јерләрә бу мәзмунда мәктуб көндәрди: «Бундан сонра кәрәк сакитлијә позмајасыныз. Һәрб вә гәтлә гуршанмагла өз адамларынызын һәлак олмасыны рәва билмәјин. Әдавәт гары үлфәт вә разылыг күнәши илә әримишдир».

ӘШРӘФИН ТӘҺМАСИБӘ МӘКТУБ ЈАЗМАСЫ

Әшрәф әтраф јерләрдә јашајан гызылбашлара нәвазишлә долу мәктублар јазмагла Шаһ Тәһмасибин үрәјини әлә алмаг истәјирди. Она гасид көндәрмәк фикринә дүшәрәк, чохлу ат, јәһәр вә пул һазырлајыб бу мәзмундә мәкуб јазды: «Кәрәк бундан сонра арадакы күдурәт көтүрүлсүн вә бирликдә [чалышыб] Иран өлкәсиндә низам-интизам јарадаг. Москвалыларын әлинә һал-һазырда фүрсәт дүшмүш, бир нечә вилајәт вә јерләри әлә кечирмишләр. Османлы дөвләтинин бөјүкләри дә Иран мәмләкәтинә тамаһ салмышлар. Кәрәк бу ишә бир чарә олунсун. Әкәр [арамызда] елчи кедиш-кәлишини көзләмәли олсаг, иш-ишдән кечәчәк. Мәсләһәт беләдир ки, һәр биримиз кәрәк өз адамларымызла кәлиб Гум вә Теһран арасында көрүшәк вә арамызда мүкәммәл әһд-пејман бағлајаг».

Шаһ Тәһмасиб еһтијат тәдбирләринә әмәл етмәјәрәк бу мәсләһәти јеринә јетирмәјә һазырлашды. Елә бундан әввәл дә Әшрәф Шаһ Тәһмасибә ики-үч алдадычы мәктуб јазараг, мәктубларын бириндә Исфаһаны фәтһ едиб она верәчәјини вә'д етмиш, башга бир мәктубу исә Маһмуд тәрәфиндән зиндана атылдыгдан сонра көндәрмишди. О һәмин кағызда билдирмишди ки, бәс, сән мәним зиндандан азад олмағым үчүн Исфаһана кәл, [чүнки] мән артыг филан әфган әмирләри илә Маһмудун ишини битирмәк барәдә разылыға кәлмишәм. Бу иш баш тутдугдан сонра мән сәнин хидмәткарын олар вә һәр бујруғуна әмәл едәрәм. [Әшрәф беләликлә] онунла сүлһ бағламаг үчүн дәфәләрлә тә'кид етмишди.

Бу мәсәлә хүсусунда Маһмудун дәјмәдији ијирми беш гызылбаш да Шаһ Тәһмасибә белә мәзмунда бир мәктуб јазды: «Әшрәфин мәкр вә һијләсинә алданма. Онун зиндандан сәнә јаздығы сөзләрин бу күн һеч бир е'тибары јохдур». Онлар бу кағызы бир гасидә вериб, либасыны дәјишәрәк ону [Шаһ Тәһмасибин јанына] көндәрдиләр.

Гызылбаш гошуну тәрәфиндән мәғлуб олуб Исфаһана кетмәкдә олан Сејид Әлихан тәсадүфән [һәмин] гасиди јолда тутуб Әшрәфә верди. Әшрәф бу мәсәләнин кизли сахланмасыны әмр етди. Бир нечә күндән сонра Фәрәһабадa тәрәф һәрәкәт едәрәк, [һәмин] ијирми беш гызылбаш әмирини зијафәтә чағырды вә һамысыны гылынчдан кечирди. Ики саат әрзиндә о, ијирми беш нәфәр сүвариси илә Шаһ Тәһмасиби һәбс етмәк үчүн јола дүшдү. Елә о вахт да Әшрәфин елчиси онун јанына кетмәкдә иди.

Онлар Шаһ Тәһмасиблә көрүшә белә һазырлашдыглары бир вахтда [Әшрәф] Аслан ханы бир гәдәр дөјүшчү илә Гум вә Теһран арасындакы көрүш јерини мүәјјән етмәк үчүн јоллады. Аслан хан Гәзвиндән јола дүшүб Гум тәрәфә кедәркән јолда чохлу әфганын һәрәкәт етдијини көрдү. О, Әшрәфин һијләкәрлијини баша дүшүб кери гајытды вә Тәһмасибин јанына кәлди, ону [вәзијјәтдән] хәбәрдар етди.

Шаһ Тәһмасибин дөвләт башчылары бир јерә топланыб әфганларла дөјүшә һазырлашдылар. Һамысы атлара миниб, Шаһ Тәһмасибә дедиләр: «Бизим һамымыз гој шаһын габағында фәда олаг. Иншаллаһ ки, дүшмәнә галиб кәләрик, амма [бу шәртлә ки,] кәрәк бундан сонра сәнин е'тимадуд-дөвлән башга тајфалардан јох, гачарлардан олсун».

Шаһ Тәһмасиб истәр-истәмәз разылашды. Гызылбаш тајфалары бундан хәбәрдар олуб бир јерә јығылдылар. Араја бәрк ихтилаф дүшдү. Шаһ Тәһмасиб белә дөјүшчүләри олан бир гошунла кедиб дүшмәнлә дөјүшмәји мәсләһәт билмәјиб, Мазандарана јолланды, арадан чыхды.

Аслан хан исә әфганларла дөјүшүб мәғлуб олду вә шаһын архасынча Мазандарана үз тутду.

Мүтәрчим дејир ки, Шаһ Тәһмасиб Мазандарана чатаркән Астарабад, Мазандаран вә түркман тајфаларынын һакими Фәтәли хан Гачар ону гаршылајыб чурбәчур гонаглыг тәшкил етди. Бир гәдәр орада галан Шаһ Тәһмасиб гошун топлајыб, һәмин ханын мәсләһәти илә

гошуну Хорасана јоллады ки, ораны фәтһ етдикдән сонра Әшрәфин ишини битирсин.

Гошун јолланыб, Мәшһәдин мүһасирәси илә мәшғул олду.

ӘШРӘФИН ВАР-ДӨВЛӘТ ТОПЛАМАҒА ҺӘРИС ОЛМАСЫ

Әшрәф Шаһ Тәһмасиби Мазандарана гачырдыгдан сонра бир нечә күн Исфаһанда көзләјиб, вар-дөвләт вә хәзинә севдасына дүшдү. Бир нечә әфган ханыны тутуб гәтлә јетирәрәк, онларын вар-дөвләтини зәбт етди. Башга адамлардан да пул вә мал көтүрүб, өзләрини зиндана салды. Маһмудун хәстәлији заманы Чулфа әһалисинә, Аврова сәфирләринә вә башгаларына пајланан пулу јенидән кери алды.

ӘМӘНУЛЛА ХАНЫН БАШЫНА КӘЛӘНЛӘР

Маһмуд Әмәнулла ханы е'тимадүд-дөвлә етмишди. Әмәнулла хан тамаһкар адамды. О, бир һәфтә әрзиндә гызылбаш тајфаларындан дохсан мин түмән пул јығмышды. Әшрәф бундан хәбәрдар олуб, ону јанына чағырды. Онун саһибләндији вар-дөвләти бир күн мүддәтиндә əлиндән алды. Бу әһвалатдан сонра онун өлдүгалдысындан һеч кимин хәбәри олмады.

МИЈАНЧИНИН БАШЫНА КӘЛӘНЛӘР*

Әшрәф Маһмудун мүәллими олан Мијанчини дә тутуб һәбс етди. Онун бу мүддәт әрзиндә топламыш олдуғу бүтүн чәваһират вә гызылы әлинә кечирди. [Сонра] һәдијјә ады илә бир гәдәр пул вериб, ону Қабула јоллады.

Бу шејх Әмәнулла ханын бачысы оғлу иди, әфган гошунунун ән һөрмәтли нүмајәндәси иди. Әфганлар шеј-

* Мијанчи вә јахуд Мијачи—Һутәкиләр тарихиндә мәшһур олан бир молланын ләгәбидир. Онун әсл ады Пир Мәһәммәд олмушдур. Она «әфганларын шејхи», «әфганларын пири» дә дејирдиләр. О, Маһмудун мүәллими вә мүршиди олмушдур. *Фәгир Мәһәммәд Хејирхаһ.*

хин гејри-ади мө'чүзәсинә инанырдылар. О, гызылбашларла дөјүш заманы әфганларын өнүндә дуруб онлара дуа охујур, онлар сонра дөјүшә башлајыр вә галиб кәлирдиләр. О, Маһмудун јанына кәлән кими Маһмуд ону гаршылајыр вә әлини өпүрдү. Хошдилли вә мәзәли киши иди. Мүлајим вә садә адамды. Дөјүш вахты Мәһәммәд хан Бәлуч, Сејид Әлихан вә Зәбәрдәст хан ондан һеч бир зијан көрмәмишдиләр.

ӘШРӘФИН ГАРДАШЫНЫН БАШЫНА КӘЛӘНЛӘР

Әшрәфин кичик гардашы о чүлус едән күн гачды. Әшрәфсә, ону тутуб көзләринә мил чәкди.

МАҺМУДУН АНАСЫНЫН БАШЫНА КӘЛӘНЛӘР

[Әшрәф] Маһмудун анасыны да јанына чағырыб сорушду: «Маһмуд мәни һәбс едәндә нијә мәни мүдафиә едиб дәрдими чәкмәдин? Хејли мәзәммәт етдикдән сонра, ону Сәфәви шаһзадәләринин чәсәдләри дәфн едилән зирзәмидә үч күн һәбс етди. Сонра исә ону арадан чыхарыб, евинә јоллады.

[Әшрәф] Шаһ Султан Һүсејнин гызыны өзүнә зөвчә едиб, Маһмудун јашадығы евин јанында бир ев сечәрәк орада јашамаға башлады.

СӘЈАҺЫН ТАРИХИНИН БИТМӘСИ

Бу христиан сәјјаһы јухарыдакы мәсәләләрин шәрһиндән сонра јенә дә дејир ки, мән узун сүрән сәјаһәтдән вә бир нечә гүрбәтин ағырлығыны чәкмәкдән хејли јорулдуғумдан гилчә** әфган Әшрәф, Мәһәммәд хан Бәлучу Рума елчилијә көндәрдији заман мән онун ардынча Истанбула рәван олдум.

«БӘСИРӘТНАМӘ»НИН ЈАЗЫЛМА ТАРИХИ

1290-чы һичри илинин мүбарәк рәчәб ајында Теһранда гәләмә алынмышдыр.

** Гилчаји—әфган гәбиләсинин ады. *Ш. Ф.*

ӘЛАВӘ

МҮТӘРҸИМДӘН

Мән 1988-ҹи илдә һәлә Кабул шәһәриндә ишләдијим заман J. Т. Крушинскинин «Христиан сәјјаһын тарихи» әсәринин Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмәси үзәриндә чалышмаға башладым. Әфганыстан Елмләр Академијасы «Дәри департаменти» шөʼбәсинин рәһбәри академик Әһмәд Ҹавид бир күн мәнә мараглы бир мәʼлумат верәрәк, Сәфәвиләр сүлаләсинин сүгуту илләриндә Иранда Франсанын сәфири олмуш мүсјө де Гарданын о заман Парисә јолладығы бир нечә рисаләнин һал-һазырда мөвҹуд олдуғуну билдирди. Бу хәбәр мәним бөјүк марағыма сәбәб олду. Тезликлә, Иран алими Аббас Игбал Аштијанинин 101 мәгаләдән ибарәт «Мәгаләләр мәҹмуәси» адлы бир китабы әлимә кечди вә мән мүсјө де Гарданын 1722-ҹи илдә Франсаја көндәрдији рисаләләрдән биринин тәрҹүмәсинин Аштијанинин мүгәддимәсилә һәмин китабда дәрҹ олундуғуну көрдүм.* Бу Иран тәдгигатчысынын мүгәддимәси вә мүсјө де Гарданын рисаләси илә полјак мүәллиф J. Т. Крушинскинин «Христиан сәјјаһын тарихи» әсәри вә әфганларын Исфаһаны зәбтетмә һадисәси арасында чох бөјүк јахынлыг көрдүјүмдән, һәҹмҹә чох да бөјүк олмајан һәр ики јазыны тәрҹүмә едиб, онлары охуҹуларын нәзәринә чатдырмағы лазым билдим.

* Аббас Игбал Аштијани, Мәҹмуеји-мәгалат, Теһран, һиҹри 1350, сәһ. 729—740.

АББАС ИГБАЛ АШТИЈАНИНИН МҮГӘДДИМӘСИ

Тифлис күрҹүләриндән олан Жозеф (Joseph) Авропа дилләрини өјрәнмәк үчүн Фирәнкистана* кетмишди. О, Венесија лиманындан Истанбула јолланәркән кәмидә тәсадүфән Франса падшаһы XIV Луи тәрәфиндән Шаһ Султан Һүсејн Сәфәвинин сарајына сијаси тапшырыгла кедән Гарданла таныш олду. Гардан ону мүтәрҹим сифәтилә [өз јанында] хидмәтә гәбул етди.

Онлар Истанбул, Трабзон, Әрзурум, Ирәван, Нахчыван, Тәбриз вә Султанијјәдән кечәрәк, һиҹри 1130-ҹу илдә (милади 1717) Гәзвинә чатдылар. Елә о вахт да Шаһ Султан Һүсејн Исфаһандан Гәзвинә кәлмишди.

Гардан бу шәһәрдә Иранын Сәфәви падшаһынын гәбулуна кедәрәк, еʼтибарнамәләрини она тәгдим етди.

Бу Гардан һиҹри 1222-ҹи илдә (милади 1807) Бөјүк Наполеон тәрәфиндән Ирана Фәтәли ханын сарајына сәфир, һәмчинин Франса һәрби һејʼәтинин башчысы сифәтилә кәлән кенерал-мајор Гарданын (1766—1818) бабасыдыр.

Гардан вә онун ишчиләри 13 илдән чох бир вахт әрзиндә Исфаһанда јашадылар. Шаһ Султан Һүсејнин оғлу вәлиәһд Тәһмасиб Мирзә Исфаһан мүһасирәдә олан заман, кечә вахты мин дөјүшчү илә гошун топламаг үчүн шәһәрдән чыхдыгда Гарданын гардашы да онунла бирликдә иди.

Гардан Исфаһанын истила олундуғу бүтүн мүддәт әрзиндә Исфаһанда галмышдыр. Нәһајәт, 1144-ҹү илдә (милади 1731) әфганларын [Иранда] һакимијјәтинин сонунда вә Надир шаһын там гәләбәси вахты Исфаһандан Шираза вә орадан дә Бәсрәјә кедәрәк, өз өлкәси олан Франсаја гајытды.

Гардан Иранда олдуғу мүддәт әрзиндә, о заман орада мәсиһи мәзһәбинин (христиан—*Ш. Ф.*) тәблиғи илә мәшғул олуб, сарај ишләринә дә мүдахилә едән вә Иран тарихини олдугча јахшы өјрәнән мәшһур Полша мүбәллиғи Тадеуш Крушински (Thaddee Yudas Krusînsky) дә Иранда фәалијјәтдә иди.

Әфганларын истила һадисәләрини өз көзләри илә көрән Крушинскинин, Гардан вә онун мүтәрҹими күрҹү Јусифин (Жозеф—*Ш. Ф.*) һәмин һадисәләр барәдә јазылары вә гејдләри вардыр. О ҹүмләдән мүфәссәллији вә дәринлији бахымындан Крушинскинин јаздыглары

* Франсаја. *Ш. Ф.*

даһа мө'тәбәрдир вә о һадисәләр һаггында мә'лумат әлдә етмәк бахымындан ән мүһүм мә'хәз сајылыр. Онун әсәри полјак дилиндән мухтәлиф дилләрә тәрҹүмә олунмушдур. Һәтта најибүс-сәлтәнә Аббас Мирзәнин дөврүндә «Мәасири-султанијјә» китабынын мүәллифи Әбдүррәззаг бәј Дүнбули һәмин әсәрин бөјүк бир һиссәсини «Ибрәтнамә» вә «Бәсирәтнамә» адлары илә түрк дилиндән фарс дилинә тәрҹүмә етмишдир.

Гардан да Исфаһанда олдуғу бир нечә ил әрзиндә әфганларын Сәфәвиләр дөвләтинин пајтахтына етдији һәмләләр һаггында јаздығы рисаләләри Франса Харичи Ишләр Назирлијинә јолламышдыр ки, онлар һал-һазырда һәмин назирликдә сахланылыр.

Иран тарихинин һәгигәтләрини өјрәнмәк истәјән охучуларын бу мүһүм мә'хәзлә таныш олмаларындан өтрү, бу сәтирләрин мүәллифи һәмин мәктубларын бирини онун фото-сурәти әсасында тәрҹүмә едәрәк нәзәрә чатдырмышдыр. Әлавә олараг билдирирәм ки, мө'тәризәләрдә вә чыхышларда олан гејдләр Гардан тәрәфиндән дејил, бизим тәрәфимиздән изаһат наминә бу тәрҹүмәјә артырылмышдыр.

Һәмин мәктуба едилән шәрһләр јалныз Исфаһанын әфганлар тәрәфиндән мүһасирәси вә гоншу јерләрин абад мәсканләринин вә шәһәр көрпүләринин истиласы заманы баш верән һадисәләри тамамлајыр. Әкәр, иншаллаһ әлимизә фүрсәт дүшсә, Гарданын башга рисаләләрини дә тәдричлә тәрҹүмә едиб мөһтәрәм охучуларын диггәтинә чатдырачајыг.

Гардан

ИРАНЛЫЛАРЫН ӘФГАНЛАРЛА ДӨЈУШУНУН ШӘРҺИ

17 феврал 1723-чү ил (10 ҹәмадүл-әввәл 1135-чи ил), 79 нөмрәли [рисалә]:

Атасы тәрәфиндән Гәндәһар әјаләти Иран падшаһына гаршы галдырылан Султан Маһмуд [1722-чи илин] март ајынын 5-дә (1134-чү илин ҹәмадүл-әввәл ајынын 17-синдә) он мин әфган дөјүшчүсүндән ибарәт олан бир гошунла Исфаһанын 10 фәрсәнклијинә* кәлиб чатды. Иранлылар һәмин күн гошун топламағы вә [әфганларла] дөјүшмәји гәрара алдылар.

* Фәрсәнк јахуд фәрсәх—узунлуг өлчүсү; 1 фәрсәнк 6—7 км-ә бәрабәрдир. *Ш. Ф.*

О күнүн ертәси, јә'ни мартын 6-да 45—50 мин адам дөјүшә һазырлашды. Онлар орду јаратмагдан өтрү кечә вахты шәһәрдән кетдиләр. [Ајын] 7дә һәмин ордуну өз һөкмү алтына алачаг сәрдарлар дөјүшчүләри илә бирликдә кәлиб чыхдылар.

Ордунун сағ ҹинаһы бир әрәб сәрдарына вә онун дөјүшчүләринә тапшырылды. Луристанлыларын башчысы Әлимәрдан хан өз адамларыјла сол ҹинаһда гәрар тутду. Ордунун гәлби* горчибашыја, јә'ни сувари һиссәләрин башчысына вә гулларағасына, јә'ни шаһын хүсуси гуламларынын сәркәрдәсинә тапшырылды. Ордунун арха һиссәсини е'тимадүд-дөвлә вә топчубашы өз идарәләри алтына алдылар.

[Ајын] 8-дә мүгабил тәрәфләрин дөјүшчүләри бир-бирининин гаршысында дурдулар. Султан Маһмуд өз дөјүшчүләрини** бир-биринә бағлајыб, үзү үстә торпаға јатырмышды. Һәмин дәвәләрин чохунун үстүндә зәнбурәкләр бағланмышды.

Мигдарча чох олмаларындан ловғаланан иранлылар күнортадан сонра саат 4-дә һәмләјә кечдиләр. Күрҹүстан валисинин гардашы олан гулларағасы һәмләјә кечән вә мәрдликлә дөјүшән биринчи адам иди. Анчаг, иранлы дөјүшчүләр дүшмәни асанлыгла мүһасирәјә ала биләрдиләрсә дә, онун көмәјинә кәлмәдиләр, һәтта өзләрини дүшмән тәрәфдән јаған атәшә һәдәф етдиләр. Маһмудун бирләшмиш дөјүшчүләри бөјүк мүгавимәт көстәрдиләр, иранлылар исә мағлуб олуб сүр'әтлә дүшмән өнүндән гачдылар.

Дәфәләрлә шаһа гаршы хәјанәт етмиш Әлимәрдан хан ики јүз луристанлы илә өз вилајәтинә јолланды. Бир дәстә күрҹү илә кәлән гулларағасы вә топчубашы һәлак олдулар. Е'тимадүд-дөвлә өз 25 мин дөјүшчүсү илә мағлубијјәтә уғрајанлара көмәк етмәк әвәзинә, архасыны дүшмәнә чевириб гачды***. Бә'зи фәрариләр әтраф јерләрә дағылышды, бә'зиләри исә шәһәрә гајыдыб елә тәсәввүр јаратмаға чалышдылар ки, күја дүшмән онлары тә'гиб етмәкдәдир.

* Гәлб—ордунун мәркәзи һиссәси. *Ш. Ф.*

** *Гејд:* «дөјүшчүләрини» јох «дәвәләрини» охунмалыдыр. *Ш. Ф.*

*** О шәхс Шаһ Султан Һүсејнин баш вәзири Мәһәммәдгулу хан Шамлу иди ки, е'тимадүд-дөвлә вәзифәсинә Фәтәли Хан Дағыстанинин вәзифәдән кәнар едилиб, көзләринин чыхарылмасындан сонра тә'јин олунмушду. Гулларағасы Хосров ханын гардашы күрҹү Рүстәм хан, горчибашы—Мустафа хан, топчубашы—Әһмәд хан иди. *Аббас Игбал Аштијани.*

Әфганлар бу вәзијјәтдә Сәфәви падшаһынын пәракәндә һала дүшән дөјүшчүләрини мәһв етмәк гәнаәтинә кәлиб, бу ишә һазырлашмаға башладылар.

Е'тимадуд-дөвләнин вә бир нечә әмирин бүтүн дөјүш ләвазиматы, бөјүк мигдарда һәрби сурсат вә һәлә бир мәрми белә атмајан сәккиз топ әфганларын әлинә кечди.

Ә'лаһәзрәт Иран падшаһыны хидмәтинә кәлән вә... шәһәриндән олан Филипп Колумб топлары ишә салмаға башлајанда өлдүрүлдү.

Бу мүһарибәдә иранлылардан 1200—1300 нәфәр тәләф олду, әфганлар исә 300-ә гәдәр итки вердиләр. Гаранлыг башларкән горхуја дүшүб Исфаһана гачан бир дәстә иранлы дөјүшчүнүн сајы 200-дән чох дејилди. Әкәр Маһмуд о вахт Исфаһанда јаранмыш чахнашмадан вә һәрч-мәрчликдән хәбәр тутмуш олсајды, асанлыгла пајтахта дахил олуб орада дөјүшә башлаја биләрди.

Сонракы ики күн әрзиндә, јә'ни мартын 9-у вә 10-да гошун вә көнүллү дәстәләрин топланмасы барәдә шаһын чағырышыны һеч кәс гәбул етмәди. Ә'лаһәзрәт шаһын өзүнүн јанында исә ики јүз хүсуси гуламдан башга һеч бир дөјүшчү галмамышды. Халг әбләһчәсинә өз јериндән тәрпәнмир вә елә тәсәввүр едирди ки, ган ахыдылмасындан гачмаг үчүн гәһрәман Маһмуда мүгавимәт көстәрмәк лазым дејилдир.

[Ајын] 11-дә сәһәр тездән падшаһ ијирми беш јашлы бөјүк оғлу Султан Әһмәди* һәрәмханадан чыхарыб ону халга ордунун баш команданы кими тәгдим етди. Деди ки, о, падшаһын наибидир вә бүтүн тәбәәләрин чан вә вар-дөвләтләринин һакимидир.

Шәһәр ә'јанларынын һамысы силаһланыб Шаһ мејданына јығышдылар. Онларын бир һиссәси өзләринә дөјүшчү көтүрүб, шәһәрин баш хијабанларынын горунмасы вә мөһкәмләнмәси үчүн хәндәкләр газараг, сәнкәрләр гурдулар.

Кечә вахты бир дәстә дүшмән дөјүшчү Шираз көрпүсү тәрәфдән Исфаһана кирди. Тәрәфләр арасында бир нечә күллә атылды вә һеч бир тәрәф үстүн кәлә билмәди.

«Сури»** бајрамы күнү Султан Әһмәдин кечә тәшкил етдији мәчлисдә сарајын мө'тәбәр ә'јанлары иштирак едирдиләр. Орада сөјләнилди ки, шаһзадә олдугча мағрурдур вә онун һәрәкәтләриндән ган гохусу кәлир.

* Сүлејман Мирзә олмалыдыр. *Ш. Ф.*

** Јазын јахынлашмасы мүнасибәтилә кечирилән бајрам («Сури»—«Гызылкүл бајрамы» демәкдир). *Ш. Ф.*

Доғрудан да, гонаглыгда олан ә'јанлар Султан Әһмәдин өлкәдәки фитнә-фәсадындан вә иғтишашлардан хәбәрдар идиләр. Буна көрә дә, онун әвәзинә башга шаһзадә тә'јин етмәк барәдә фикир ирәли сүрдүләр. Ертәси күн, сәһәр вахты Султан Әһмәд шәһәри кәзмәјә һазырлашаркән, шаһ тәрәфиндән һәрәмханада һәбс едилди.

Ајын 13-дә һеч бир јени һадисә баш вермәди. Јалныз, бир дәстә дүшмәнин шәһәр дарвазаларына тәрәф јахынлашмасына көрә, онларын олдуглары сәмтә бир нечә күллә атылды. Әфган гошуну исә јенә дә Шираз көрпүсү јахынлығындакы сәнкәрләриндә галмагда иди.

Ајын он дөрдүндә дә мүһүм бир һадисә баш вермәди. Тәкчә пајтахта олдугча јахын кәлән бир дәстә әфгана шәһәр тәрәфдән бөјүк бир топ күлләси атылды.

Ајын он бешиндә шаһ икинчи оғлу Сәфи Мирзәни өлкә ә'јанларынын көзләри өнүндә, бүтүн ихтијары сахланмагла Султан Әһмәд Мирзәнин јеринә тә'јин етди. Бу иш, белә һәрәкәти көзләмәјән адамларын бөјүк һејрәт вә тәәччүбүнә сәбәб олду. Һәмин күн, күнортадан сонра шәһәри бәрк горху бүрүдү, чүнки Исфаһан әһалиси арасында Маһмудун һүчумла кәлмә хәбәри јајылмышды. Амма, сонрадан, беш јүз нәфәр әфганын иранлылары шәһәрдән кәнара апармаг мәгсәдилә әтраф јерләрдән һәмлә етдикләри мә'лум олду. [Амма] иранлылар өз јерләриндән тәрпәнмәдиләр, јалныз һаваја бир нечә топ мәрмиси атылды.

Мартын он алтысында (1134-чү ил, 28 чәмадүл-әввәл) әфганлар Чулфаја тәрәф јолландылар. Ермәниләрин шаһын әмри илә бүтүн күчәләрдә сәнкәр гурдугларына вә галаны мөһкәмләндирдикләринә бахмајараг, сүбһ тездән силаһ вә зиреһләрә гәрг олан 5—6 мин әфган әскәри шәһәрә кирди. Онлар ермәниләри әзијјәт вермәјәчәкләри вә онлары инчитмәјәчәкләри хүсусда архајын етдиләр.

Сүбһ саат доггузда Маһмуд Фәрәһабада кетмәк ады алтында дөјүшчүләрини һәрәкәтә кәтирди.

Амма, Фәрәһабадда онун габағына чыха биләси дөјүшчүләрин вә кифајәт гәдәр силаһын олмамасы бәһанәси илә ораја кетмәди. Март ајынын он једдиси олан һәмин күн мин дөјүшчү илә Аббасабад тәрәфдән Исфаһана һәмлә етди. Иранлылар мүдафиә олунараг, топ атәшләри илә бир дәстә әфганы кери отуртдулар. [Иранлылар] бүтүн кечә күллә атмагла, шәһәр әһалисинин [вәзијјәт-

дән] хәбәрдар вә дөјүшә һазыр олмаларыны көстәрмәк нијјәти күддүләр.

Ајын он сәккизиндә (1134-чү ил, чәмадүс-сани ајынын бири) Сәфи Мирзә бүтүн Авропа сәфирләрини өз һүзуруна чағырыб, онлара деди: «Әкәр еһтијач оларса, Иран падшаһы онлары өз јанына чағырачагдыр». О, сорушду ки, әфганлара һеч бир мүгавимәт көстәрмәдән мәнфур Маһмуда тәслим олан Чулфа әһалиси илә онларын әлагәләри вардырмы? Онлар дедиләр ки, Чулфа әһалисинин мүгавимәт көстәриб мүдафиә олунмаг үчүн һеч бир әскәри көмәји олмамышдыр.

Шаһ Чулфанын кәлантәрини вә хәлифәсини Маһмуда итаәт етдикләринә көрә һәбс етди. Онлары «бағырсагларыны чөлә төкәчәји» илә һәдәләдијинә бахмајараг, азад етди вә вә'д верди ки, әкәр Чулфа әһалиси әфганлары шәһәрдән говса, онлара һамылыгла аман верәчәкдир.

Ајын он доггузунда, Фәрәһабадын јухары һиссәсиндә ордукаһ гуран Маһмуд әфганлара Чулфаны гарәт етмәләри барәдә әмр верди.

Ајын ијирмисиндә дүшмәнин үч мин нәфәрдән ибарәт сечилмиш әскәри Шираз көрпүсүнүн гәрб тәрәфиндә бир топ мәрмисинин кедиб чата биләчәји мәсафәдә олан Марнан көрпүсүнә һүчум етди. Бир гәдәр атышмадан сонра онларын бир дәстәси өзләрини [һәмин] көрпүјә чатдырдылар. Башга бир дәстә исә бүтүн чај боју һәрәкәт едәрәк, Чулфа көрпүсү тәрәфә јолланды.

Әфганлар зәнбурәк (јә'ни, топ — *Ш. Ф.)* атмагла Аббасабадын мәһәлләләрини дөјәчләмәјә башладылар. Һәмин зәнбурәкләр дәвәләрин үстүндә јерләшдирилмишди. Зәнбурәкчиләрин ишләри асанлашсын дејә, әфганлар дәвәләри чајдан кечириб, гарынлары үстдә јатырмышдылар.

Бу мәһәлләләрин [топ мәрмиләри илә] дөјәчләнмәсинә сүбһ саат он бирдә башланылды вә бу иш ахшам саат алтыја гәдәр давам етди. Иранлылар өзләрини топ вә түфәнкләрлә горујурдуларса да, бу әмәлијјатлар о гәдәр дә тә'сирли дејилди. Дүшмән 40—50 нәфәр, иранлылар исә 9—10 нәфәр итки вердиләр. Күнәш гүруб едәндә әфганлар кери чәкиләрәк, дәвәләрини чајдан кечириб, Марнан көрпүсүнү тәрк етдиләр.

Март ајынын ијирми бири, јә'ни иранлыларын новруз бајрамы күнү там сакитликлә кечди. Әфганлар күнләрини Чулфада јејиб-ичмәклә кечирдиләр. Онларын дөјүшчүләринин бир дәстәси исә әтраф јерләри гарәт етмәклә мәшғул олду.

Ајын ијирми икисиндә Маһмуд Фәрәһабада дахил олду, амма Сәфәви падшаһы әввәлчәдән оранын бүтүн вар-дөвләт вә әмлакыны Исфаһана көчүрдүјүндән, онун әлинә һеч бир гәнимәт кечмәди.

Ајын ијирми үчү, ијирми дөрдү вә ијирми бешиндә 5—6 јүз дөјүшчү шаһа көмәјә кәлди.

Маһмуд әскәрләрини дөјүшә һазыр вәзијјәтә кәтирди. Һамы онун Исфаһан јүрүшүнә башлајачағыны күман етди, лакин сонрадан мә'лум олду ки, онун мәгсәди Чулфанын кәлантәрини вә ә'јанларыны чәзаландырмагдыр. О, өзү илә Әфганыстана апармаг үчүн Чулфадан отуз-гырх гыз көтүрдү. Һәмин гәсәбәдән хәрач ады илә 60 мин түмән (Франса пулу илә 200 мин екба*) пул тәләб етди.

Ајын ијирми сәккизиндә падшаһ Сәфи Мирзәни һәрәмханада һәбс едиб, өз үчүнчү оғлу Тәһмасиб Мирзәни онун јеринә тә'јин етди.

Елә тәсәввүр јаранырды ки, Маһмуд Исфаһаны дағытдыгдан вә чохлу әсир көтүрдүкдән сонра, јајылан шајиәләрә көрә шаһа он-он ики мин нәфәрлик көмәк кәлинчәјә гәдәр пајтахты тәрк едәчәкдир. Одур ки, о, хәрач өдәнмәси вә она мин гыз верилмәсини Сәфәви сарајындан тәләб етди. Сонра, кечә саат дөрд радәләриндә дөјүшчүләринин үчдә ики һиссәси илә Һезарчәриб бағларына чатмаг үчүн Чулфа көрпүсү тәрәфдән һүчум етди.

Иранлылар көрпүнүн өнүнү кәсәрәк, һәмишәкиндән даһа јахшы топ-түфәнк атмагла мүдафиәјә башладылар. Маһмуд исә јүз нәфәр дөјүшчү итириб һәмин кечә мәғлуб олду.

Ајын ијирми једдисиндә, Чулфа әһалиси Маһмуда 400 мин екү** верди. Маһмуд онлардан тәләб етдији хәрачын галан һиссәсини дә алмаг интизары илә һәмин пуллары е'тибарлы бир јердә сахлады. Бу пулларын чох һиссәси Чулфа гадынларынын бојун вә баш бәзәкләри, һәмчинин базубәнд вә кәрдәнбәндләри иди. Онлар гылынчдан кечирилмәсинләр дејә, һәмин шејләри Маһмуда вермишдиләр.

Ајын ијирми сәккизи вә ијирми доггузунда Маһмуд Чулфа ермәниләринин бөјүкләрини, истәдији хәрачын

* Күман ки, «екү» олмалыдыр. *Ш. Ф.*

** Е к ү — күмүшдән кәсилән вә үч күмүш франка бәрабәр олан пул. *Аббас Игбал Аштијани.*

өјрәнилмәси вә онларын һәр биринин мадди вәзијјәтинин өјрәнилмәси мәгсәдилә рәһмсизликлә котәкләди вә башга бир ишә башламады.

Ајын отузунда Маһмуд Шәһристан көрпүсү тәрәфдән Исфаһана һәмлә етдисә дә, 30—40 адам итириб кери чәкилмәк мәчбуријјәтиндә галды.

Ајын отуз бириндә тәрәфләрин һеч бириндән һәрәкәт көрүнмәди. Шаһын тәзәчә һәрәмханадан чыхмасына ичазә вердији Тәһмасиб Мирзә Чаһарбағда чадырда әјләшиб, лазымы фәрманлар садир етмәклә мәшғул иди.

Апрел ајынын бириндә чәмадүс-сани ајынын 13-ү (1134-чү ил) мүхтәлиф јерләрдән 2 мин нәфәрә јахын дөјүшчү кәлиб чатды ки, онлары шәһәрин бир нечә гапысыны горумаг үчүн көндәрдиләр.

Апрел ајынын икисиндә әтраф јерләрдән ики јүз нәфәр шикајәтчи кәләрәк, јурд-обаларыны гарәт едән әфганларын дәф олунмасыны шаһдан хаһиш етдиләр. Онлар сонра моллабашы вә һәкимбашынын* евләринә һүчум едәрәк, гапы-пәнчәрәләри сындырдылар, чүнки сон вахтларда вәзифәјә кәтирилән вә вәзифәдән говулан [јарарсыз] шәхсләрин күнаһыны бу ики нәфәрдә көрүрдүләр. Сонра исә, тәләб етдиләр ки, шаһ падшаһлыгдан кәнар едилсин вә јеринә бөјүк гардашы Шаһ Аббас тахта чыхсын.

Ајын үчүндә тәзә һеч бир һадисә баш вермәди. Ајын дөрдүндә 5 мин әфган Бидабад тәрәфдән Исфаһана һүчум едиб, шәһәрин чыхыш гапыларындан бирини горумагла мәшғул олан ијирми нәфәр иранлы гуламы өлдүрдү.

Бу һүчум ики саат давам етди. Иранлылар 30—40 адам итириб, кери чәкилмәји гәрара алдылар.

Әфганлар тутдуглары һәр бир иранлыны өлдүрүрдүләр. Онлар һәтта гадынларла да белә рәфтар едирдиләр.

Ајын беши вә алтысы сакит кечди. Бу вахт әрзиндә 5—6 јүз әскәр ијирми јүк** барытла Һәмәдандан Исфаһана кәлди.

Ајын једдисиндә 7 мин әфган күн доған кими Марнан көрпүсү тәрәфдән шәһәрә һәмлә етди. Онлар кәтир-

* Моллабашы—Молла Мәһәммәд Һүсеј вә Һәкимбашы—Мирзә Рәһим Шаһ Султан Һүсејнин нәдимләриндән идиләр. Бүтүн ишләрин ичрасынын ачары онларын әлиндә иди. Башга әмирләр вә ишчиләр исә һеч бир ишә гарыша билмирдиләр. *Аббас Игбал Аштијани.*

** Јүк—чәки ваһидидир; 1 јүк 12 пуда бәрабәрдир. *Ш. Ф.*

дикләри ағачларла иранлыларын дағытдыглары көрпүнүн бир тәрәфини дүзәлдиб, өзләрини о јолла Аббасабад бағларына чатдырдылар. 500 нәфәр итки вермәләринә бахмајараг, һәмин бағлары әлдә сахладылар. Бүтүн кечә орада атышма давам етди.

Ајын сәккизиндә әфганлар хејли уғур газандылар. Онлар бир гәдәр әввәл баш вермиш мәғлубијјәтдән сонра, ә'лаһәзрәт тәрәфиндән гулларағасы тә'јин едилән вә ағ дәрили сарај хачәләриндән олан Әһмәд ағанын сәнкәрләриндән биринә јахынлашдылар.

Әһмәд аға 300 әскәрлә гоншу евләрин дамларында сәнкәр дүзәлдиб, икидчәсинә дөјүшүрдү. Онун һүндүр ев вә барылардан јағдырдығы топ күлләләри бир дәстә дүшмән дөјүшчүсүнү һәлак етди.

Ајын доггузунда саат үч радәләриндә әфганлар Әһмәд ағанын сәнкәрләринә бир даһа һүчум едиб, саат једдијә гәдәр онларын кедиш-кәлиш јолларынын өнүнә сәдд чәкдиләр.

Елә бу вахт шаһа Әһмәд ағадан шикајәт етдиләр. Елә шаһын өзүнүн дә онун һәрәкәтләриндән хошу кәлмирди. [Буна көрә дә шаһ] онун әвәзинә Аббасабад гапысынын мүһафизәси үчүн башга адам тә'јин етди.

Мај ајынын башланғычындан доггузуна гәдәр бир сәнкәрдән башга сәнкәрә топ күлләләринин атылмасындан башга һеч бир [мүһүм] һадисә баш вермәди. Амма, бу мүддәт әрзиндә Маһмуд өз әскәр дәстәләрини шәһәрдән беш-алты фәрсәх аралы олан јерләрә гарәт вә абадлыглары виран етмәк үчүн көндәрмәкдә иди. О белә етмәклә харичдән шәһәрә көмәк кәлмәсинин гаршысыны алмаға чәһд едирди. Әрзағын гијмәти ики ај бундан әввәлкинә нисбәтән бир нечә дәфә артмышды.

Ајын он икисиндән башлајараг шәһәр сакит вәзијјәтдә иди, лакин ајын он дөрдүндә Маһмуд дөрд мин нәфәр әфганы иранлы дөјүшчүләрин сәфини јармаға көндәрди. Онларын бир дәстәси Јухары Чаһарбаға һәмлә едәрәк, Һезарчәриб бағынын гаршысындакы ики нөгтәни иранлылардан алды. Маһмуд Чаһарбағы атәшә тутмагдан өтрү өзү илә Фәрәһабаддан кәтирдији үч топу һәмин ики нөгтәдә јерләшдирди. Амма иранлылар там чәсарәтлә онларын мүгабилиндә һүндүр бир сәки дүзәлдиб, үзәринә бир топ гојдулар. Елә һәмин күн әфганлар Шираз көрпүсүнә һүчум етдиләрсә дә, бу һәмлә дәф едилди.

Ајын ијирми бешиндә әфганлар һәмин мәнтәгәдән үч дәфә шәһәрә һүчума кечдиләр, амма һеч бир нәтичәси олмады.

Ајын ијирми алтысында Тугәчи гапысыны әлә кечирдиләр вә беләликлә дә, шәһәрә әрзаг кәтирилән јол тамамилә кәсилди.

Ајын ијирми једдисиндә, әфганлар тәрәфиндән евешикләри гарәт олунан бир дәстә кәндли Шаһ мејданына топланыб, фәрјад чәкәрәк билдирдиләр ки, шаһ әкәр Маһмудун адамларыны говмаг үчүн евдән чөлә чыхмаса, онлар кедиб әфганлара бирләшәчәкләр.

Шаһ үсјан горхусундан сарај гапыларынын бағланмасыны әмр етди. Ики мин нәфәр [гызылбаш] әфганларын Тугәчи гапысы адланан јердә әлә кечирдији нөгтәләр тәрәфә көндәрилди.

Бу адамлар мај ајынын 28-и вә 29-да (шә'бан ајынын 11 вә 12-си, 1134-чү ил) әфганлара јахынлашдылар, лакин әфганлар иранлыларын хәбәри олмадан һәмин нөгтәләри мөһкәмләтмиш олдугларындан јерләриндән тәрпәнмәдиләр.

Ајын отузунда араларында 200 әрәбин дә олдуғу иранлылар әфганларын сајынын о гәдәр дә чох олмадығыны күман едәрәк онлара һүчум етдиләр. Амма бу әмәлијјат заманы, бағларын һасарлары архасында кизләнмиш әфганлар ирәли чыхдылар.

Иранлылар 200 дөјүшчү итирәрәк мәғлуб олдулар. Әфганлар онлардан зәнбурәк дашыјан једди-сәккиз дәвә көтүрдүләр. Көмәјә үч мин иранлы кәлдији үчүн, нәһајәт ки, онлар әфганлары әлә кечирдикләри мәнтәгәләрдән чыхарыб Марнан көрпүсүнүн јахынлығындакы дәјирмана гәдәр тә'гиб етдиләр.

Дөјүш кечәјә гәдәр давам етди. Бу дөјүшдә иранлылар јалныз 30 нәфәрдән артыг тәләфат вердикләри һалда, әфганлар 300—400 адам итирдиләр.

Ајын онунда (ијун ајы—*Ш. Ф.)* орада гыса давам едән атышма олду. Ајын он икисиндә бир дәстә әфган Исфаһанын ики фәрсәхлијиндә јерләшән Ләнчан адлы јерә һәмлә етди. Әһалини гылынчдан кечирдиб, гадын вә ушаглары әсир көтүрдүләр.

Ајын он үчүндә Исфаһанын беш фәрсәхлијиндә олан Чалсијаһ адлы јердә дајанан гошуна 600 нәфәр көмәјә кәлди.

Ајын он бешиндә Маһмуд 6 мин нәфәрдән ибарәт олан һәмин ордуја һүчум етди. Дүшмәнин илк һәмләсиндә јахшы мүгавимәт көстәрдикләринә бахмајараг, нәтичәдә чохлу тәләфат верәрәк [гызылбашлар] мәғлуб едилдиләр.

Әфганларын вердикләри тәләфатын мигдары мә'лум олмады, чүнки, онлар өз адәтләринә көрә, дөјүш битдикдән сонра өлдүрүлән, јахуд јараланан адамларыны мејдандан чәкиб апарыр, һәтта белләриндәки кәмәрләрин үстүндә танынма әламәтләри олмајан әскәрләрини дә јыхылыб-дүшдүкләри јерләрдә гојмурдулар.

Ајын он алтысында Маһмуд Фәрәһабадда топланмыш ордусунун бир һиссәсини дөјүшә һазыр вәзијјәтдә сахлајыб, онлара Фәрәһабад јолларында сәнкәр гурмалары әмрини верди.

Ијун ајынын бириндән он биринә гәдәр елә бир мүһүм һадисә баш вермәди. Јалныз ајын доггузунда ахшам падшаһ гошун топламагдан өтрү оғлу Тәһмасиб Мирзәни чохлу адамла Гәзвинә јоллады, чүнки артыг мә'лум иди ки, белә бир көмәк олмадан вәзијјәти әввәлки һала гајтармаг мүмкүн олмајачагдыр.

Ијун ајынын он бириндән ијул ајынын биринәдәк (шә'бан ајынын 26-дан рамазан ајынын 16-на гәдәр, 1134-чү ил) әфганлар хырманлары јандырмаг вә Исфаһана әрзаг кәтирилмәсинә јол вермәмәклә мәшғул олдулар.

Ијун ајынын он бешиндә башланан рамазан ајында, тәбии олараг һәр ики тәрәфдән дүшмәнчилик [һәрәкәтләри] јерә гојулду.

Сонракы күн кечә гаранлығындан истифадә едиб, өзләрини Чулфадан Исфаһана чатдыран бир нечә ермәни Маһмудун орада сәнкәр гурмагла мәшғул олдуғу хәбәрини кәтирди. [Онларын мә'луматына көрә, Маһмуд] әсир көтүрмүш олдуғу гызларын бир нечәсини валидејнләринә гајтарыб дејибдир ки, онлары әсир сахладығына көрә бу вахтадәк Исфаһаны әлә ала билмәмишдир. Ермәни кешишләри бу гызларын бир чохуну јенидән гүсл етмишләр. Онларын әгидәсинчә, бу гызлара олунан икинчи гүсл мәрасими онлары әввәлки кими пак етмәлидир...

ҜИТАБЫН ИЧИНДӘҜИЛӘР

Полјак сәјјаһы Јан Тадеуш Ҝрушинскинин «Христиан сәјјаһын тарихи» әсәри 3
Әбдүррәззаг Мәфтун Дүнбулинин мүгәддимәси 11
Сәјјаһын тарихи 12

Әлавә 92
Мүтәрҹимдән 92
Аббас Игбал Аштијанинин мүгәддимәси 93
Гардан. Иранлыларын әфганларла дөјүшүнүн шәрһи . 94

Ян Тадеуш Крушинский

ИСТОРИЯ ХРИСТИАНСКОГО ПУТЕШЕСТВЕННИКА

(*На азербайджанском языке*)

Баку — Азернешр — 1993

Бәдии редактору *Т. Мәликов*
Техники редактору *С. Әһмәдов*
Ҝорректорлары *А. Бағырова, З. Гасымова*

ИБ № 5705

Јығылмаға верилмиш 05. 0. 92. Чапа имзаланмыш 14. 01. 93.
Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Форматы 84×108 1/32.
Мәтбәә кағызы № 2. Шәрти чап вәрәги 5,46. Шәрти рәнкли сурәти 5,67.
Учот нәшр вәрәги 5,3. Тиражы 4.000. Сифариш 426. Мүгавилә гијмәтилә.

Азәрбајчан Республикасы Дөвләт Мәтбуат Ҝомитәси.
Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, —370005, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.
«Гызыл Шәрг» мәтбәәси, Бакы, Һәзи Асланов күчәси, № 80.
Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати.
Азербайджанское государственное издательство «Азернешр».
Баку—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.
Типография «Гызыл Шарг». Баку, ул. Ази Асланова, 80.